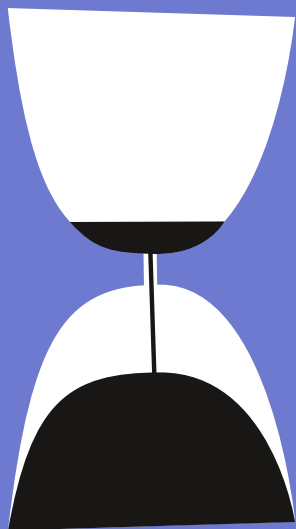

toekomst

Christa Anbeek

toekomst

Een pelgrimstocht naar de
toekomst

uit de serie *Goddeeltjes*

Christa Anbeek

INHOUD

- 1 Een pelgrimstocht naar de toekomst: inleiding 5
 - 2 Zoekbewegingen 9
 - 3 Wat mensen zeggen 24
 - 4 Theologische stemmen 73
- ‘Het gaat mij om de erkenning van onze kwetsbaarheid’, *interview* 93

I Een pelgrimstocht naar de toekomst

INLEIDING

Tijd

Tijd – het is vreemd, het is vreemd mooi ook
nooit te zullen weten wat het is

en toch, hoeveel van wat er in ons leeft is ouder
dan wij, hoeveel daarvan zal ons overleven

zoals een pasgeboren kind kijkt alsof het kijkt
naar iets in zichzelf, iets ziet daar
wat het meekreeg

zoals Rembrandt kijkt op de laatste portretten
van zichzelf alsof hij ziet waar hij heengaat
een verte voorbij onze ogen

het is vreemd maar ook vreemd mooi te bedenken
dat ooit niemand meer zal weten
dat we hebben geleefd

te bedenken hoe nu we leven, hoe hier
maar ook hoe niets ons leven zou zijn zonder
de echo's van de onbekende diepten in ons hoofd

niet de tijd gaat voorbij, maar jij, en ik
buiten onze gedachten is geen tijd

we stonden deze zomer op de rand van een dal
om ons heen alleen wind

RUTGER KOPLAND (1934-2012)

Goddeeltjes heten ze. Zes boekjes over een geloofsbelijdenis. Deze geloofsbelijdenis is een aantal jaren geleden door remonstrantse predikanten geschreven als een dienst aan de gelovigen. Je moet toch een beetje kunnen zeggen waar je met z'n allen voor staat? Daar is deze tekst een hulpmiddel bij, maar de tekst spreekt niet vanzelf. Dat bleek onlangs nog toen de tekst werd voorgehouden aan verschillende mensen die een avond bij elkaar waren om te praten over wat hen inspireert. Sommigen hadden niets met de kerk, anderen van huis uit wel maar waren al lang weer zoekend. De meesten vonden de tekst erg vreemd, ze snapten de woorden niet, sowieso kwam de term belijdenis ouderwets op hen over. En waarom gaat het altijd weer over God en Jezus,

kan het niet ook eens over anderen gaan, bijvoorbeeld de Boeddha? Om een brug te bouwen schrijven we zes boekjes bij de belijdenis, *Goddeeltjes*. Misschien dat die brug werkt om ons aan de andere kant te krijgen, daar waar geloven niet vanzelfsprekend is. Als we maar niet vergeten dat bruggenbouwen mensenwerk is. Zeker ‘woordbruggen’ zijn bijna altijd voor verbetering vatbaar. Dat is opmerkelijk in de boeddhistische filosofie – daar wordt voortdurend benadrukt dat onze woorden gedoemd zijn om te mislukken, ze zeggen niet hoe het echt is. In het beste geval brengen ze je op een idee waar het over gaat, een vingerwijzing naar iets dat onuitsprekelijk is. Het eerste boekje gaat over de mens, het volgende over de Geest, dan volgen God, Jezus en de gemeenschap, en ik mag iets schrijven over de toekomst.

Wij geloven in de toekomst van God en wereld
in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven en te sterven en op te staan
in het koninkrijk dat is en komen zal
waar de wolf en het lam samen grazen
en God voor eeuwig zal zijn: alles in allen

Aan God zij de lof en de eer
in tijd en eeuwigheid
Amen

Eerst zwerf ik wat heen en weer, zoekend naar wat deze woorden kunnen betekenen. Hoe kun je over de toekomst van God en de wereld nadenken? Is God eeuwig of tijdelijk? En is de tijd eeuwig of tijdelijk? Gaan wij voorbij of de tijd? Hoe lang duurt het goddelijk geduld? Dat moet haast wel eeuwig zijn, of raakt het op? En is dan de toekomst er? En de tijd voorbij?

Daarna ga ik naar het marktplein. 'De wijsheid ligt op straat,' zei iemand laatst tegen me. Zelf heb ik zoiets ook geschreven: mensen leven hun eigen wijsheid en daar kun je iets van leren. Daarom luister ik naar wat een aantal mensen zeggen over hun tijd van leven, sterven en opstaan. Vervolgens ga ik te rade bij theologische stemmen. Helpen zij om onze levens-, sterf- en opstandingservaringen bij te lichten of hebben we nog andere inzichten nodig?

2 Zoekbewegingen

Tachtig hartslagen per minuut – 4.800 hartslagen per uur – 115.200 hartslagen per dag – 4.2048.000 per jaar – als ik tachtig jaar oud word, zijn er zo'n 3.363.840.000 voorbij. Soms luister ik 's nachts naar het kloppen van mijn hart: alweer zijn er tien voorgoed voorbij.

* * *

Sinds wanneer heb ik het gevoel dat de tijd voorbij vliegt? Vroeger, als kind, leken de vakanties eeuwig te duren. Twee weken gingen we naar zee. Als we weer thuiskwamen was alles nieuw. Het gras tot aan onze knieën, het huis rook vreemd en toch vertrouwd, de kamers werden één voor één opnieuw verkend. Dit alles lijkt een eeuwigheid geleden. Drie jaar geleden belde mijn vriendin me om me te feliciteren met mijn 49ste verjaardag. Zelf was zij vijf dagen eerder 49 geworden. Ze vertelde dat haar vijftigste levensjaar nog niet wilde vlotten. Ze zag dubbel en kon niet autorijden, deed alles op de fiets. Twintig kilometer om haar zevenjarige zoontje naar de Vrije School in het andere dorp te brengen, nog tien kilometer verder om rustig in de universiteitsbibliotheek te kunnen werken, 30 kilometer terug. 's Avonds lekker moe met

zo'n 60 kilometer achter de rug. Een half jaar later was ze er niet meer. Het dubbele zicht bleek een tumor in haar hoofd. 'Ga ik nu al dood?' was haar laatste verbaasde vraag.

* * *

De Open Universiteit biedt een cursus *Inleiding in de filosofie* aan. Een vriend van mij heeft zich opgegeven. Je krijgt de boeken thuis gestuurd, met vragen op internet en na een paar maanden ga je ergens in de stad tentamen doen. Ik blader de boeken door, op zoek naar informatie over de tijd en de toekomst en stuit op interessante passages. Het gaat over hetzelfde blijven, hoe moeilijk dat is. Eigenlijk zit het anders: dat alles verandert is moeilijk, alles moet onveranderlijk en blijvend zijn.

In de klassieke oudheid stonden niet verandering en beweging voorop, en dus ook niet de toekomst, maar stabiliteit. De filosofen uit de oudheid stelden zich voortdurend vragen over het probleem van de verandering, van het worden. Dit was voor hen een onoplosbaar raadsel, een onbegrijpelijk fenomeen. De kosmos bestond sinds het begin der tijden, daar was niets verbazingwekkends aan. Wat hen echter wel verontrustte was het *worden*, de dingen blijven niet zoals ze zijn, ze veranderen. De filosofen waren geobsedeerd door de angst voor het nieuwe. Sommigen verwierpen de mogelijkheid van verandering gewoonweg – de dingen lijken te veranderen, maar blijven in werkelijkheid wat ze zijn. Parmenides kwam tot de conclusie dat de werkelijkheid onveranderlijk is. Bij Heraclitus is dat anders – bij hem is er overall verandering, maar het wordt teruggebracht tot de

afwisselende overheersing van tegengestelde krachten: dag en nacht, leven en dood, vrede en oorlog.

Bij anderen wordt verandering teruggebracht tot het handelen van een onveranderlijke oorzaak, een Eerste Onbewogen Beweger. Het bestendige is superieur aan het veranderlijke. Het blijvende heeft prioriteit boven het veranderlijke. Deze visie is overgedragen naar de middeleeuwen: de dingen in deze wereld zijn in een voortdurende wording, ze zijn veranderlijk, maar hun veranderlijkheid is gebaseerd op de onveranderlijkheid van God die ze heeft geschapen. De voorliefde voor hetzelfde vind je terug bij schrijvers en denkers in die tijd.

Zo schreef de Italiaanse dichter Petrarca (1304-1374) dat het dwaas is om elke nacht in een ander bed te willen slapen. Al eerder introduceerde Benedictus (480-550), de stichter van het kloosterleven, de gelofte van *stabilitas loci*, de belofte om op dezelfde plek te verblijven.

Klassieke denkers benadrukken de instabiliteit die kenmerkend is voor het verglijden van de tijd. In een niet aflatende stroom worden de dingen meegevoerd naar een onherroepelijke vergankelijkheid. Het verleden is er niet meer, de toekomst is er nog niet, het huidige ogenblik vervliegt voortdurend en is ongrijpbaar. De klassieke filosofen probeerden deze vluchtigheid in te perken door de tijd te interpreteren als een cyclische

terugkeer van identieke situaties. Eeuwige herhaling van hetzelfde drama.

UIT: *INLEIDING IN DE FILOSOFIE DEEL 1.*

OPEN UNIVERSITEIT, 2012, PP. 185-187.

Het blijft ingewikkeld om over de tijd en de toekomst na te denken. Want wat zeggen we eigenlijk? *Het goddelijk geduld dat tijd schenkt om te leven, te sterven en op te staan.* Kent dat goddelijk geduld een bepaalde duur? Als dat zo is dan zou de tijd om te leven, te sterven en op te staan eindig zijn, tot Gods geduld op is. *En dan dat koninkrijk dat is en komen zal,* ook zoiets raadselachtigs. Het doet denken aan een zwangerschap: het is er al, maar moet nog geboren worden. Of wordt er nog iets anders bedoeld? Een toekomstvisioen waar de wolf en het lam samen grazen. Palestijnen en Israëlieten, moslims en christenen, hindoes en boeddhisten, mannen en vrouwen, homo's en hetero's, ze leven vredig en met plezier met elkaar en God is voor eeuwig alles in allen. Maar wat kan *eeuwig* hier zijn? Dat het nu al zo is? Of heeft eeuwig een begin in de tijd, zoals alles een begin heeft? Dan is het niet eeuwig, maar het moet wel zo zijn. De wolf eet het lam nog op, veel hetero's haten homo's, de eeuwigheid is nog niet begonnen.

* * *

Een vriend van mij heeft een huis in Zwitserland waar ik bijna elk jaar wel een keer ben. Tegenover het huis, aan de andere kant van het dal, stort de Staubach naar beneden. Het water maakt een val van wel driehonderd meter en met een beetje wind verstuift het grootste deel van het vallende water. Goethe bezocht de plek in 1779 en schreef er een gedicht over. Hij vergeleek de ziel van de mens met het vallende water. Je kunt er nu ansichtkaarten kopen met een foto van de waterval en de eerste strofe van het gedicht.

**Gesang der Geister
über den Wassern**

Der Menschen Seele
Gleicht dem Wasser:
Vom Himmel kommt es,
Zum Himmel steigt es,
Und wieder nieder
Zur Erde muss es,
Ewig wechselnd.

Strömt von der hohen,
Steilen Felswand
Der reine Strahl,
Dann stäubt er lieblich

**Gezang van de geesten
over de wateren**

De ziel van de mens
Lijkt op water:
Uit de hemel komt hij
Ten hemel stijgt hij
En weer omlaag
Ter aarde moet hij
In eeuwige wisselgang.

Stroomt van de hoge
Steile rotswand
De zuivere straal,
Dan verstuift hij lieflijk

In Wolkenwellen
 Zum glatten Fels,
 Und leicht empfangen
 Wallt er verschleiernd,
 Leisrauschend,
 Zur Tiefe nieder.
 Ragen Klippen
 Dem Sturz entgegen
 Schäumt er unmutig
 Stufenweise
 Zum Abgrund.

Im flachen Bette
 Schleicht er das
 Wiesental hin,
 Und in dem glatten See
 Weiden ihr Antlitz

Alle Gestirne.
 Wind ist der Welle
 Lieblicher Buhler;
 Wind mischt vom Grund aus
 Schäumende Wogen.

Seele des Menschen,

Wolk na wolk
 Naar de gladde rots
 En licht ontvangen
 Bruist hij in een sluier
 Zacht ruisend
 Naar omlaag.
 Staat steen rechtop
 De val in de weg,
 Schuimt hij ontstemd
 Trede na trede
 De afgrond in.

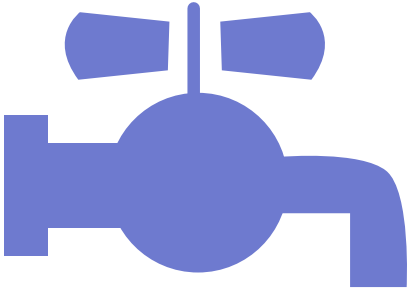
In de vlakke bedding
 Kruipt hij door het
 groene dal
 En in het gladde meer
 Spiegelen hun
 aangezicht
 Alle sterren.
 Wind is de bron
 Van lieflijke rimpelingen;
 Wind zweept
 van grote diepte
 Schuimende golven op.

Ziel van de mens,

wie gleichst du dem Wasser! Wat lijk je op het water!
Schicksal des Menschen, Lot van de mens,
Wie gleichst du dem Wind! Wat lijk je op de wind!

<http://www.spiritualia.be/poetry/poem.aspx?id=216>

De ziel van de mens lijkt op het water en ons lot lijkt op de wind. We vallen uit de hemel en keren er weer naar terug, en opnieuw, vallen en opstijgen, eeuwig wisselend. Voortdurende verandering, die in haar veranderlijkheid hetzelfde blijft. Het lijkt op een tekst uit de bijbel. Er is niets nieuws onder de zon, alles was er altijd al en komt ook altijd weer terug

Alles heeft zijn tijd

*Voor alles wat gebeurt is er een uur,
een tijd voor alles wat er is onder de hemel.*

*Er is een tijd om te baren
en een tijd om te sterven,
een tijd om te planten
en een tijd om te rooien.*

*Er is een tijd om te doden
en een tijd om te helen,
een tijd om af te breken
en een tijd om op te bouwen.*

*Er is een tijd om te huilen
en een tijd om te lachen,
een tijd om te rouwen
en een tijd om te dansen.*

*Er is een tijd om te ontvlammen
en een tijd om te verkillen,
een tijd om te omhelzen
en een tijd om af te weren.*

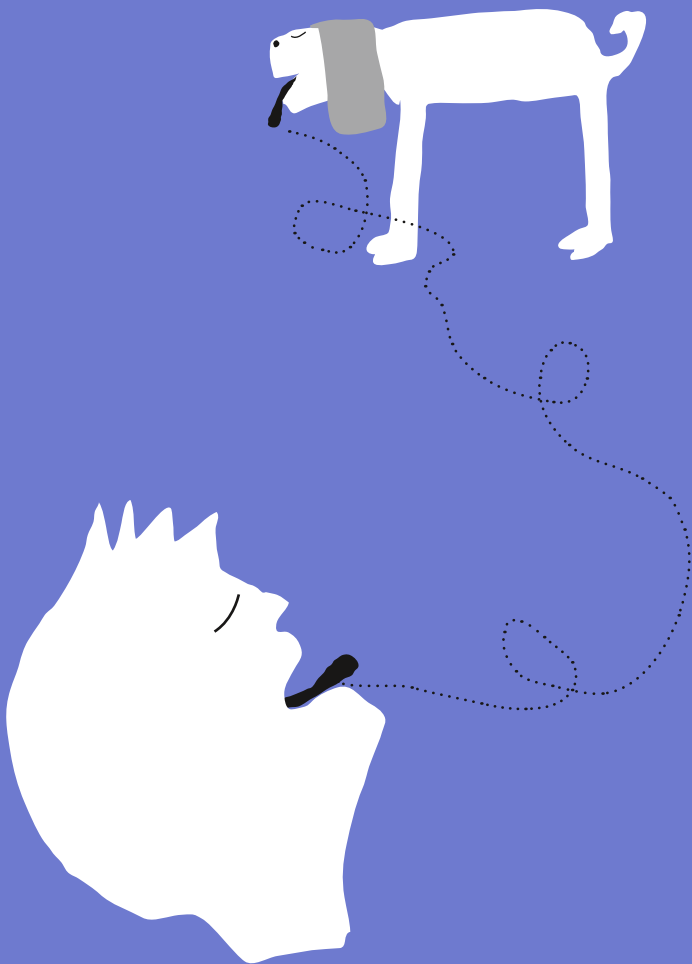
*Er is een tijd om te zoeken
en een tijd om te verliezen,
een tijd om te bewaren
en een tijd om weg te gooien.*

*Er is een tijd om te scheuren
en een tijd om te herstellen,*

*een tijd om te zwijgen
 en een tijd om te spreken.
 Er is een tijd om lief te hebben
 en een tijd om te haten.
 Er is een tijd voor oorlog
 en er is een tijd voor vrede.*

*Welk voordeel heeft de mens van alles wat hij met zijn
 gezwoeg tot stand brengt? Ik heb gezien dat het een kwelling
 is, die hem door God wordt opgelegd. God heeft alles wat er
 is de goede plaats in de tijd gegeven, en ook heeft hij de mens
 inzicht in de tijd gegeven. Toch kan de mens het werk van
 God niet van begin tot eind doorgronden. Ik heb vastgesteld
 dat voor de mens niets goeds is weggelegd, behalve vrolijk te
 zijn en van het leven te genieten. Want wanneer hij zich aan
 eten en drinken te goed doet en geniet van al het goede dat
 hij moeizaam heeft verworven, is dat een geschenk van God.
 Alles wat God doet, zo heb ik vastgesteld, doet hij voor altijd.
 Daar is niets aan toe te voegen, daar is niets van af te doen.
 God doet het zo opdat wij ontzag voor hem hebben. Wat er
 is, was er al lang; wat zal komen, is er altijd al geweest. God
 haalt wat voorbij is altijd weer terug.*

Prediker 3:1-5

De mens kan het werk van God niet van begin tot eind doorgronden, volgens de prediker. Rutger Kopland schrijft ditzelfde over de tijd: we zullen nooit weten wat het is. Er is van alles in ons dat ouder is, en toch nog niet voorbij. Wat van ons zal er in de toekomst zijn als wij er niet meer zijn? De tijd is er altijd, wij bewegen heen en weer. We hebben lief en haten, vinden en verliezen, zijn gelukkig of ongelukkig. Alles binnen de tijd.

* * *

Ik zie dat ik de tekst van de Prediker niet ver genoeg doorgelezen heb: alles keert terug tot stof, zo gaat dat na verloop van tijd.

Ik zei tegen mezelf dat God de mensen heeft bevoorrecht: ze beseffen dat ze als de dieren zijn. Niet meer dan de dieren zijn ze, want de mensen en de dieren treft hetzelfde lot. Zoals een dier sterft, zo sterft ook een mens; ze delen in dezelfde adem. Dat is hun beider lot. Een mens is niet beter af dan een dier, want alles is leegte. Alles gaat naar dezelfde plaats, alles is uit stof ontstaan en alles keert terug tot stof. Wie zal ooit weten of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde? Daarom, zo heb ik vastgesteld, is het maar het beste voor een mens dat hij vreugde put uit alles wat hij onderneemt. Dat is wat

hem is toebedeeld, want wie zal hem van iets laten genieten na zijn dood?

Prediker 3:17-22

De bijbelgeleerde Klaas Smelik schrijft dat de oudtestamentische visie op de dood merkwaardig goed past bij het levensgevoel van veel eigentijdse mensen, waar geen plaats meer is voor de verwachting van een *dag des oordeels* aan het eind der tijden. Het streven naar een dood op hoge leeftijd, oud en der dagen zat, met het gevoel voort te bestaan in kinderen en kleinkinderen en in wat men tijdens zijn/haar leven presteert, zijn allemaal onderdelen van de oudtestamentische visie op het bestaan. Evenals het principe van ‘pluk de dag’, maar ook de grote moeite met de eindigheid van het bestaan. In het nieuwtestamentische geloof heeft de opstanding veel meer aandacht gekregen.

Dus die opstanding, waar ook de belijdenistekst over spreekt is niet louter bijbels, in de Bijbel zelf kom je verschillende visies op de dood tegen. De belijdenistekst formuleert het voorzichtig, er is geen sprake van oordeel en dan opstanding, maar van *tijd om te leven, te sterven en op te staan. In het koninkrijk dat is en komen zal*. Het blijft onduidelijk of dat in het hier en nu is, of in de toekomst. En hoe het is blijft ook behoorlijk vaag.

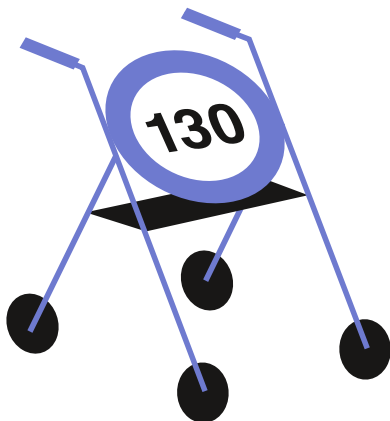
In de middeleeuwen komt er een nieuwe notie van tijd op. De tijd is begonnen bij de schepping en blijft duren zolang de materiële werkelijkheid bestaat. Het is geenszins een voortdurende herhaling van dezelfde gebeurtenissen: elk moment in de tijd beschikt over een eigen, unieke en niet uitwisselbare waarde, want de evolutie van de tijd is gericht op een definitief einde, waarin de wederkomst van Christus en het laatste oordeel zal plaatsvinden. Dat geeft betekenis aan alle ontwikkelingen die eraan vooraf gaan: God zelf is togetreden tot de geschiedenis. Hij is op elk moment aanwezig en leidt de weg naar de definitieve verlossing van de mensen.

Uit: 'De mens en zijn universum: van de klassieke oudheid naar de middeleeuwen', *Inleiding in de filosofie deel 1. Open Universiteit, 2012, pp. 185-187.*

De tijd krijgt dus een richting en doel, een eerste glimp van toekomst. De pelgrimstocht loopt niet langer in rondjes, maar gaat ergens naartoe. Dat laatste oordeel klinkt dreigend, maar de definitieve verlossing aantrekkelijk. Een veelheid aan stemmen, heel veel duidelijker wordt de toekomst nog niet. Ik besluit een andere route te nemen.

3 Wat mensen zeggen

In verschillende demografische studies die met het oog op de gezondheidszorg worden gedaan kunnen we lezen dat de tijd om te leven steeds langer wordt. Omstreeks 1900 was de levensverwachting bij de geboorte voor vrouwen ongeveer 50 jaar en voor mannen iets minder. De toekomst van de levensverwachting in 2050 schat men voor vrouwen op 88 en voor mannen op 84 jaar. Het goddelijk geduld lijkt te groeien, met alle problemen van dien. Het blijkt namelijk dat mensen de tijd om te leven steeds meer gaan opvatten als de tijd om gezond, gelukkig en succesvol te zijn. De secularisatie brengt met zich mee dat een oriëntatie op een beter leven na de dood verdwenen is. Gezondheid, en steeds meer ook een blijvende gezondheid, is de norm geworden. Van de gezondheidszorg wordt dan ook steeds meer verwacht. In het rapport *Moet alles wat kan?* van het samenwerkingsverband van Zorg-onderzoek Nederland en Medische wetenschappen (ZonMw) wordt bezwaar gemaakt tegen deze hedendaagse opvatting van sterk en gezond willen zijn. We klampen ons met z'n allen vast aan een niet realistisch beeld, met onrealistische verwachtingen ten aanzien van de gezondheidszorg.

Ziek zijn en ouder worden zijn in de huidige maatschappij geen aansprekende gespreksonderwerpen. Liever gaat het over nieuwe snufjes en ‘gezond zijn in een gezond lichaam’ dan over handicaps en minder mobiel worden, afhankelijk zijn van een mantelzorger. De notie dat het leven eindig is moet überhaupt weer meer in de samenleving doordringen – nu domineert vaak het beeld van sterke en gezonde mensen die door nieuwe medische vondsten en technieken nog weer langer kunnen leven. Dit beeld moet gekanteld worden, ook op individueel niveau, liefst in een fase dat iemand nog niet ziek is.

UIT: GONNY TEN HAAFT, *MOET ALLES WAT KAN?*, P. 16.

Dat we ons vastklampen aan een illusie ervaren veel mensen dagelijks. Zelfs als je eigen leven succesvol, gezond en gelukkig is, maak je mee dat dit bij anderen niet zo is. Hoe langer je leeft, hoe vaker je meemaakt dat de tijd gaat stilstaan. Als het niet is door de eigen dood, dan door andere breuken: verlies van gezondheid, verlies van werk, verlies van partner, verlies van geluk, dagen die maar doorgaan, zonder dat er een einde aan lijkt te komen.

Hoe gaan we om met deze breuken? Welk geduld kunnen we zelf opbrengen? Welke keuzes maken we? Tijd om te leven, tijd om te sterven en tijd om op te staan: hoe ziet dit eruit in gewone mensenlevens?

* * *

Vier mensen. Bij toeval kom ik ze tegen. Ze vallen me om de een of andere manier op, zoals dat vaker gaat als je ergens in de drukte verblijft. Zomaar blijft je oog iemand volgen, totdat hij weer uit beeld verdwijnt. 'Waarom deze vier?' vroeg iemand me. 'Het hadden net zo goed vier anderen kunnen zijn.' Er is inderdaad geen bijzondere reden, behalve dan dat zij op een bijzondere en eigentijdse manier keuzes maakten over de toekomst, in hun persoonlijke leven, maar drie van hen ook beroepsmatig. Ze begeleiden mensen die bijna geen

toekomst meer hebben. Het hadden ook vier anderen kunnen zijn, of nog vier erbij, of twaalf of vierentwintig. Elk verhaal is uniek. In die zin maakt het niet uit hoeveel mensen ik interview, telkens wordt de veelkleurigheid en de veelvormigheid van wijsheid groter. Straks kijken we naar de theologische duidingen. Die beweren altijd meer te zijn dan uniek. Zij tillen de unieke, bijzondere verhalen boven zichzelf uit en verbinden die met de toekomst van God. Maar zover zijn we nog niet.

Tijd om te leven

in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven

Vier mensen spreek ik dus. Een jonge remonstrantse theologe (1986), net afgestudeerd en klaar om als predikante te beginnen. Ze aarzelt nog, vindt zichzelf jong, weinig levenservaring, zou graag eerst nog wat verder studeren, een promotieonderzoek doen naar de Heilige Geest. Als de kerken steeds kleiner worden, waar zou die Geest dan waaien? is haar belangrijkste vraag. Ze had geen roeping om theologie te gaan studeren. Ze wilde iets met talen, psychologie en geschiedenis, en theologie

bood dat allemaal. Door de studie is ze over van alles gaan nadenken. Vooral toen ze begon met preken. Je moet dan wel een vertaalslag maken naar jezelf en je wordt aangesproken op wat je zegt. ‘Ik vind het fantastisch om te doen. En het lukt ook, ik krijg ook positieve reacties achteraf. Nu snap ik pas wat ik doe, en waarom ik het doe, waarom ik zo hard werk.’

* * *

De tweede persoon die ik spreek is directeur van de Levensindekliniek. Hij ontvangt mij in een ruime villa in Den Haag, ooit een abortuskliniek, nu de Levensindekliniek. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat er hier ook echt mensen zouden kunnen sterven, maar inmiddels is men van dit idee afgestapt en werkt men met mobiele teams die naar de mensen thuis toegaan. Zelf is hij geboren in 1955 aan de oostkant van de Veluwe. ‘Bij ons was het zo dat als je tien minuten naar het westen fietste, dan reed je zo de Veluwe op, de bossen in. En tien minuten naar het oosten, dan reed je naar de IJssel toe. Ik ging naar de protestants-christelijke school. Daarna heb ik nog mulo gedaan, de laatste lichtung mulo, en daarna havo. Ik ben echt protestants-christelijk opgevoed, ik ben gedoopt, ik heb zelf belijdenis gedaan. Ik ben in de kerk getrouwd en heb mijn kinderen laten dopen. Die hele

omgeving heb ik meegekregen. Zo ben ik opgegroeid, en dat was redelijk beschermd. We waren wel vrijzinnig vind ik.' Op zondag mocht hij fietsen en autorijden en ze gingen ook gewoon uit.

Als tiener was hij betrokken bij het jeugdwerk in de kerk en samen met een vriend begon hij een ziekenomroep in een bejaardenhuis. Dat werk breidde zich uit, ze werden diskjockey en verzamelden zo weer geld voor de ziekenomroep.

Later, op volwassen leeftijd, heeft hij veel geloofsvoorstellingen losgelaten, maar de waarden van het geloof niet. Ook zijn maatschappelijke betrokkenheid bleef een drijfveer die hem uiteindelijk in de Levenseindekliniek deed belanden. Maar dat was pas later. Daar tussenin liggen de jaren dat hij als artsbezoeker voor de farmaceutische industrie werkte. Hij was handig in het verder ontwikkelen van het geautomatiseerde systeem dat ze daar gebruikten. Na zeventien jaar vertrok hij als IT-manager naar een Amerikaans bedrijf dat vuilniswagens maakte. Hij werd directeur van de Europese vestiging, totdat in 2010 gezegd werd: 'We zouden niet weten hoe we het zonder jou zouden moeten doen, maar we gaan het toch proberen.'

* * *

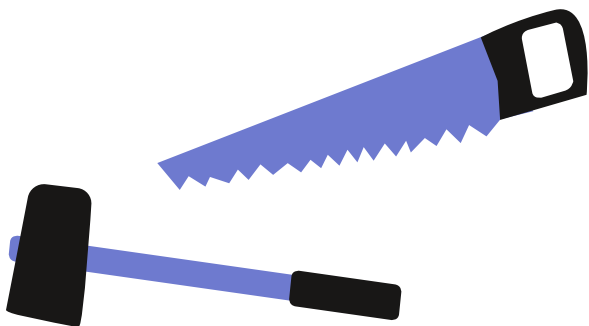
De derde persoon die ik spreek is remonstrants theologe. Als kind – ze werd geboren in 1957 – bezocht ze de Vrije Jeugdkerk in Rotterdam, sinds haar zesde kwam ze daar al. Later kwam ze bij de leiding. Het werd door studenten begeleid en ze voelde zich er erg thuis. Het was ook creatief. De Vrije Jeugdkerk werd de inspiratiebron om theologie te gaan studeren. Ze had grote belangstelling voor de grensgebieden van theologie en psychologie. Daar werd in Leiden destijds nog niet zoveel aan gedaan, dus vertrok ze naar Princeton in de Verenigde Staten waar ze een master pastorale psychologie heeft gedaan. ‘Ik vond het helemaal fantastisch hoe men daar werkte. Het was ook praktisch, je moest een dag in de week in het ziekenhuis werken om casussen te krijgen. Ik zat daar in een internationale omgeving. Dat vond ik boeiend, die diversiteit spreekt mij heel erg aan. Komt ook een beetje door mijn familieachtergrond, ik kom uit een vrij internationaal georiënteerde familie. Ook al was ik me dat toen nog niet zo bewust, toch denk ik dat ik gevoel heb voor, of compassie met, kwetsbare mensen in de samenleving. En wat voor kwetsbaarheid ze hebben, dat doet er eigenlijk niet zo veel toe. Dus vandaar dat ik later heb gewerkt in het ziekenhuis met zieke mensen, in de psychiatrie, in de kinderspsychiatrie. Ik heb in een ontwikkelingsland gewerkt, in Brazilië in een project in de sloppenwijk, ik heb in een gevangenis

gewerkt. En nu dan in de Haagse Schilderswijk in een verzorgingshuis en een verpleeghuis.’

* * *

De laatste man die ik spreek laat me op een iPad foto's van zijn vrouw zien. Op een van de foto's zit ze met haar dochter naar een fotoalbum te kijken. Het was de dag voordat ze zou overlijden. 'Toch wel bizar,' zegt hij. 'Het was haar wens, ze wist heel goed wat ze wilde en ook dat het de volgende dag zo ver zou zijn.' Aan de hand van de verhalen bij de foto's maak ik op dat de beginnende dementie al zo'n vier jaar speelde. Niet dat alles al duidelijk was, maar achteraf gezien kon ze niet goed meer tegen de dingen. Ze waren met z'n allen naar Brussel om hun 45-jarig huwelijk te vieren. In het hotel deed ze moeilijk, de kleinkinderen mochten 's morgens niet naar hun kamer komen, terwijl dat vroeger heel normaal was. Een paar jaar daarvoor was ze plotseling gestopt met het schilderen van aquarellen. 'Ik zeg, ga je niet meer schilderen?' Ze zei: 'Nee, ik ben klaar.' 'Achteraf,' zegt hij 'denk ik dat daar misschien het proces wel op gang is gekomen.' Te midden van de verzameling foto's ook een ouderwetse foto van een groot gezin uit het midden van de jaren dertig. De man vertelt dat hij de middelste van de elf kinderen is, hij werd geboren in 1932. Zijn vader had een klein boerde-

rijtje met vier hectare grond. Het was armoe, maar hij heeft geen slechte jeugd gehad. Om het hele huis hadden ze gaten gegraven en klommen ze in bomen. De kinderen zorgden voor elkaar. Zijn oudere broers en hij mochten naar de LTS, de laatste mochten gymnasium doen. Op zijn veertiende is hij de bouwwereld ingestapt. Door avondstudie is hij in het volwassenonderwijs terecht gekomen, waar hij 26 jaar machinale houtbewerking en bouw algemeen heeft gedoceerd. Later werd hij coördinator van een aantal opleidingen en adjunct-directeur. Als hij terugkijkt zou hij het zo over willen doen, want bouwen is naar zijn gevoel scheppend bezig zijn.

Dagelijkse gang van zaken

De jonge theologe kon niet goed kiezen, ze is in de studiegids gaan bladeren en dacht dat theologie wel leuk zou zijn. En dat viel in het begin heel erg tegen. ‘Maar mijn ouders zeiden dat ik gewoon door moest gaan, dus ben ik gewoon heel gehoorzaam doorgedaan.’ Haar ouders zijn hervormd van huis uit. ‘Maar toen mijn oudste zus werd geboren zijn ze nooit meer naar de kerk gegaan en wij zijn ook niet gedoopt. Het enige wat wij deden was bidden voor het eten en op zondag mooie kleren aan. Maar het waarom, dat wisten we niet precies. Ik ging naar de Vrije School, daar is het heel normaal dat er engelen op de muren staan en je liedjes zingt over God. Daar worden ook geen vragen over gesteld. Wij hebben altijd dieren gehad, dus er gingen ook altijd dieren dood. En die gingen gewoon naar de hemel. Dat was goed, en mijn ouders vonden dat geloof ook prima.

Toen ik in de puberteit kwam was dat natuurlijk veel minder. Ik zat op een katholieke middelbare school waar de crucifixen in de kasten waren gelegd, er werd echt niks meer aan gedaan. Pas toen ik theologie studeerde is dat voor mij weer veranderd. Van rondzingend op de achtergrond naar het geloof dat God er echt is en ik daar op de een of andere manier in pas. De studie zelf

was een hoop geploeter en gedoe. Theologie is niet de gemakkelijkste studie.'

* * *

'Het is een ontzettend mooie baan, ik ga nooit met tegenzin naar mijn werk,' vertelt de directeur van de Levens-eindekliniek. 'Ik hoef me geen moment te vervelen want er is zoveel te doen. Dit is een unieke organisatie, de enige in de wereld die het op deze manier doet. Die organisatie heb ik mee helpen opbouwen. Er was een geraamte, maar de details ervan moesten bedacht worden. Verder is het dankbaar werk om mensen die met schrijnende problematiek zitten, en die bij hun eigen arts niet geholpen worden, te kunnen helpen.

Ik heb de dagelijkse en zakelijke leiding over de hele organisatie. Dat kan op zich al een dagtaak zijn. Er zijn twee momenten waarop de patiënten van de kliniek dichtbij komen. Dat is ten eerste het moment waarop ik samen met een of meerdere verpleegkundigen de planning doe. We doen eerst een bureauonderzoek, een vooronderzoek, dat doen we hier in Den Haag. Als dit onderzoek is afgerond en er geen belemmeringen zijn gevonden, wordt het aan een team toegewezen. En dat toewijzen aan een team doen we op dinsdagmiddag, we zijn daar een paar uur mee bezig. De problematiek

komt naar voren en de hulpvraag waar een antwoord op gevonden moet worden. Het tweede moment is het multidisciplinair overleg dat we houden als het team het onderzoek klaar heeft en tot uitvoering van euthanasie wil overgaan. Dit overleg is wekelijks. Daar bespreken we de casuïstiek die op dat moment aan de orde is, de mogelijke gevallen van euthanasie. We bespreken elk detail, wel in een kwartiertje, maar de hele hulpvraag komt aan de orde. Soms komt de problematiek dan wel dichtbij. Er zitten collega-artsen en verpleegkundigen in dat overleg, zij kijken mee, luisteren, stellen vragen. En zo komen we als organisatie tot een besluit. Het oordeel van de SCEN-arts wordt ook meegenomen, het team heeft die al eerder ingeschakeld. Zelf praat ik ook wel mee, maar ik luister eerst nadrukkelijk naar wat anderen zeggen. Ik vind dat ik me niet de rol van een medicus moet aanmeten. Maar het blijkt wel heel goed te zijn, en dat heb ik ook een aantal keren horen noemen, dat juist een niet-medicus er gewoon nuchter naar kijkt. Dat is een heel zinvolle aanvulling op het samenspel van artsen en verpleegkundigen.

* * *

De man vertelt dat hij na de dood van zijn vrouw rust heeft gekregen, er is een hoop van hem afgevallen. Hij had ook zin om een aantal dingen in huis op te knappen, er was

veel blijven liggen de afgelopen jaren. ‘Op een gegeven moment moest ik koken, wassen, het huis schoonmaken.’ Vroeger liepen ze de Zevenheuvelenweg op, een dik uur. Later werd het een kortere route en nog later ging ook dat niet meer. ‘Ik kon nog wel even weg om boodschappen te doen. Zelf ben ik graag altijd bezig. Ik heb het toilet veranderd en de badkamer, ik wilde die dingen al eerder aanpakken en heb dat nu dus gedaan. Ik heb een pace-maker, dus ik moet wel opletten. Als ik vandaag in de tuin ga schoffelen, weet ik dat het morgen fout is. Vorige week waren we eigenlijk vijftig jaar getrouwd, net niet dus die vijftig jaar. Maar die dag is voor mij hetzelfde als iedere andere dag. Ik hang daar niet iets heel emotioneels aan. Er zijn weleens momenten die emotioneel kunnen zijn, maar ik kan er best mee overweg. Kijk, als je met z’n tweeën bent, dan moet je rekening houden met elkaar. Ik hoef niemand iets te vragen of ik iets nu moet doen, of te zeggen dat ik ergens heen ga. Dus dat is ook weer een relaxed iets. Als ik zeg: morgen ga ik met de trein of ik ga morgen weet ik niet wat doen, dan kan ik dat doen naar eigen inzicht. Ik heb helemaal geen moeite met alleen zijn. Als ik drie dagen thuis ben dan moet ik eruit, dat wel. Dan krijg ik visite of ik ga ergens naartoe, of ik ga even naar de stad, even winkelen.’

* * *

De geestelijk verzorger van het verzorgings- en verpleeghuis in de Schilderswijk: ‘Wat ik er dagelijks doe? Ik heb elke week op dinsdag een kerkdienst. Daar zijn heel veel vrijwilligers voor nodig, alle bewoners in een rolstoel moeten opgehaald worden. Ik coach ook de vrijwilligers. We hebben een heel multiculturele vrijwilligersgroep. Sommige vrijwilligers moeten het doen vanwege een uitkering. Een aantal van hen, daar heb je echt wat aan. Ik heb een vaste groep en een groep die telkens wisselt, omdat ze het maar een paar maanden volhouden, of omdat ze een baan vinden. Ook de vrijwilligers zijn vaak kwetsbare mensen. Ik heb bijvoorbeeld een leuke jongen die schizofreen is, en dit lukt hem, dit werk. Hij noemt dit zijn baan. Het is de eerste baan die hij al een aantal jaren volhoudt. Ik vind het leuk om zo iemand te begeleiden.

Hij komt voor de kerkdienst en nog op twee andere dagen, dan helpt hij met activiteiten. Het geeft hem een thuisgevoel, of werkgevoel. Hij *is* echt iemand daar. Verder voer ik individuele gesprekken. Ik heb vaste mensen naar wie ik toe ga. Met de nieuwe bewoners voer ik altijd een kennismakingsgesprek. Dan zijn er nog allerlei regelcontacten voor activiteiten die je samen doet. Ik ben bijvoorbeeld nu al weer bezig met Kerstmis. Ik ga voor het eerst – in het verzorgingshuis voor de tweede keer – een kerstspel door de bewoners laten opvoeren.

Ik houd zelf erg van toneel, dus dat enthousiasme kan ik overbrengen. Ik ben nu bezig met een bewoonster in het verzorgingshuis die de kleren wil maken, dat is allemaal heel leuk en geeft al voorpret en binding onderling. Gelukkig heb ik niet al te veel vergaderingen. Natuurlijk, met de collega's heb ik overleg en ook met de vakgroep. Ik werk bij een grote zorgorganisatie, daar vallen nog zeven andere locaties onder, waar ook allemaal geestelijk

verzorgers werken. Ik zit af en toe bij het multidisciplinair overleg, maar heb daar weinig tijd voor. Ik spreek de arts, de psycholoog, de maatschappelijk werkster of de verpleging ook gewoon aan als er iets is. De bewoners hebben het druk hier in huis. Veel mensen moeten naar de fysiotherapeut, dan hebben ze natuurlijk ook de tandarts, de kapper en de pedicure. Zulke dingen vergen veel tijd. Vaak moeten ze naar ziekenhuizen. Alles kost meer tijd als je invalide bent. Dan moeten er speciale rolstoelen gehaald worden voor het vervoer en moeten ze beneden wachten op een rolstoelbusje. Een ziekenhuis kan voor ons al lang duren, maar voor die mensen is het een hele dag werk. Zeker als ze geen familie hebben. Dat komt bij ons in het verpleeghuis vaak voor.'

* * *

Belangrijke drijfveren

De jonge theologe vertelt me dat afhankelijkheid van God en dankbaarheid voor het leven belangrijk voor haar zijn. Je moet daarvoor wel in een God geloven en dat ook zo ervaren. Zelf heeft ze ervaringen die ze herkent uit de boeken van mystici. 'Van wat ik bij mystici heb gelezen is het behoorlijk hetzelfde. De meest intense ervaring die ik ooit heb gehad was in Spanje. Ik was op een tournee

met een orkest en we hadden de Matthäuspassion van Bach een groot aantal keren uitgevoerd. Het was een heel intensief programma, iets van drie uitvoeringen in twee dagen. Ik was heel moe. We gingen met de bus terug door de Pyreneeën en ineens een soort van... dat alles klopte. Het gevoel van, je bent heel lang een puzzel aan het maken en dan past ineens het laatste stukje ook. Dan klopt alles. Meestal heb ik het gevoel dat niet alles past, dat niet alle stukjes passen. En als ik zo'n soort ervaring heb dan klopt wel alles. Het is een gevoel dat ik moeilijk kan beschrijven. God is hier en alles is één. Ik ben daarmee verbonden en iedereen zit in een groter netwerk aan elkaar, als een koepel of zoiets.'

* * *

'Wat me trekt aan kwetsbare mensen...', peinst de geestelijk verzorger, 'mijn hart is daar gewoon het meest. Kwetsbare mensen leven vaak dichterbij hun essentie, het goddelijke, ze hebben minder schillen om zich heen. Ik denk dat een heleboel mensen in onze samenleving genoeg hebben en het wel zelf kunnen. Als mensen geen helper hebben – zo wordt het vaak in de gevangenis gezegd – dan vind ik dat ik iets kan betekenen. Het is niet een moralistisch iets. Het is bij mij echt iets van binnenuit. Daar wil ik gewoon mijn energie aan geven.'

Een andere drijfveer in mijn leven is de natuur. Ik heb dit jaar voor het eerst een moestuintje, mijn natuurkerkje. En ik ga ook lekker uitwaaien op het strand, de ruimte en oneindigheid van de zee geven mij rust.’

* * *

De man die zijn vrouw verloor vertelt over het geloof in zijn jeugd. ‘Ik ben katholiek opgegroeid, mijn ouders waren katholiek. In zo’n gemeenschap is iedereen katholiek. Wij moesten zondag ’s morgens om zeven uur naar de kerk, en ook met de feestdagen zoals Pasen, Kerst. Dan moesten we twee keer voor de middag naar de kerk, en ’s middags was er nog een dienst, daar gingen we ook nog naar toe soms. Ja, zo werkte dat gewoon. Dus ik ben wel christelijk opgegroeid. Maar katholiek geloof is anders dan gereformeerd geloof of wat dan ook. Katholiek is gemakkelijk, het kent geen bijbel en geen teksten en noem maar op. In de oorlogsjaren was de kerk vol. Maar verder gingen mensen naar de kerk omdat anders de buurt kwaad zou spreken. Wij woonden toch wel een eind van de kerk en op een gegeven moment kwamen we te laat. Achter in de kerk stond het net zo vol als in een drukke winkelstraat, we konden er bijna niet bij. Ze stonden allemaal met het gezicht de andere kant op, ze hadden het over voetbal en noem maar op. Zo beleefde

ik dat. Er was geen betrokkenheid bij het geloof. Dat zie je nu ook. Dus in de periode dat het allemaal vrijer werd, zijn die afgehaakt. Zelf ga ik op zondag nog weleens naar de kerk, in zo'n groot gebouw zitten dan maar zestig mensen. Met Allerzielen was het anders, ik weet niet hoeveel mensen er in de kerk kunnen, maar ze hebben er stoelen bijgehaald. Het leeft toch. Kinderen en kleinkinderen die voor opa en oma nog een keer naar de kerk gaan.'

* * *

Nadat hij weg was bij het Amerikaanse vuilniswagenbedrijf was zijn eerste grote opdracht dat hij bij de NVVE aan de slag kon om de Levenseindekliniek op te zetten. In januari 2010 stuurde hij een mail aan de directeur van de NVVE. Zij vertelde in *Nieuwsuur* over het haalbaarheidsonderzoek dat ze ernaar hadden gedaan en dat het initiatief ging starten. 'Daar werd toen wat tegenaan geschopt, terwijl ik het een prachtig initiatief vond. Omdat het voor mijn moeder een mooie oplossing geweest zou zijn. Ik heb mijn moeder begeleid bij haar euthanasieverzoek – dat ze niet gehonoreerd heeft gekregen. Mijn moeder had rond de millenniumwisseling een euthanasieverklaring opgemaakt. Daarin had ze met name ook aangegeven dat ze het wel heel bezwaarlijk zou

vinden als ze voor haar dagelijkse levensbehoeften echt afhankelijk zou worden van anderen. Ook als ze naar een verpleeghuis zou moeten, zou ze graag hulp met euthanasie willen. Ze was 75 toen en nog niet ziek. Vijf jaar later kreeg ze een hersenbloeding, vanaf dat moment is het verder achteruit gegaan. Ze is in een verzorgingshuis terechtgekomen, dat was een enorme stap. Het was een heel klein kamertje waarin ze terechtkwam, maar dat was het enige waar toen plek was. Ze kon eigenlijk niks meer, moest uit de rolstoel getild worden met een tillift om naar het toilet te kunnen gaan. Ze moest op een knop drukken om naar het toilet te kunnen, dan duurde het vervolgens een half uur of een uur voordat er iemand kwam. Dat moet je maar ophouden, dat is allemaal vreselijk. Mensonwaardig kun je niet zeggen. Maar het is wel ontierend.

Tot op de allerlaatste dag is ze wilsbekwaam geweest. Dus dat is absoluut niet het punt geweest. Je zou het nu een opeenstapeling van ouderdomsklachten noemen, waaraan ze uiteindelijk is overleden. Nu weet ik dat we haar prima hadden kunnen helpen. Toch is de euthanasie niet verleend. Ik vermoed dat de huisarts – ik heb dat nooit met hem besproken – het uit geloofsoverwegingen niet wilde. Hij zei tegen mijn moeder: “Het zal niet gebeuren dat jij in de hemel zit en ik in de cel.” Hij ging er niet op in. Nou, dat is misschien nog te respecteren. Maar hij gaf ook geen

enkele richting aan; wat mijn moeder dan zou moeten. Daar liet hij haar gewoon mee zitten. Dat vind ik kwalijk. Dus vandaar dat toen dit initiatief kwam, ik dacht dat dit wel een hele mooie oplossing zou zijn...

Op een gegeven moment was de verzorging voor mijn moeder in het verzorgingshuis te complex geworden, dus moest ze naar het verpleeghuis. Ik denk dat het haar mentaal gebroken heeft. Binnen enkele weken kreeg ze een longontsteking. We hebben toen gezegd dat we ervan overtuigd waren dat zij een heel erg terughoudend beleid wilde. We zijn zelfs gestopt met medicatie. Toen is het snel gegaan, een dag of anderhalve dag. Vier jaar heeft ze met die klachten rondgelopen. Negen jaar daarvoor had ze er al over nagedacht en had ze al een wilsverklaring. Ze was 83 toen ze overleed, ze zou in dat jaar 84 geworden zijn.'

Tijd om te sterven

in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven en te sterven

Dood van anderen

Hij vertelt me dat ze op zijn voorstel nog een keer op vakantie zijn gegaan naar het eiland Djerba. Zijn vrouw werd daar ziek, verward, duizelig, misselijk. Twee weken heeft ze in het ziekenhuis gelegen. Sterk vermagerd en verzwakt kwam ze thuis. Ze had een rollator nodig om door het huis te kunnen lopen, maar dat wilde ze niet. Zich vasthoudend aan van alles liep ze door het huis. Ze bleef klachten houden en werd doorgestuurd naar een geriater. Ze hebben een scan gemaakt en toen was het Alzheimer.

‘Dan zie je dus die donkere plekje’s en weet ik wat. Nou ja, dan ben je dus helemaal op de hoogte. Alles kwam in een stroomversnelling en op een gegeven moment zei ze: “Was ik daar maar doodgegaan, dat was veel beter.” Ze bleef vaak herhalen dat ze niet verder wilde, maar de huisarts legde uit dat dit een heel proces is. Hij heeft ook gezegd dat ze kon stoppen met eten en drinken. Daar is verder niet meer over gesproken.

En in één keer zegt ze, op een zondagmorgen: “Ik eet niet meer.” Ik heb in het boek van Chabot een aantal van die situaties gelezen, hoe zo’n proces verloopt. Nou, daar word je ook niet vrolijk van. Maar in ieder geval, ze heeft toen twee dagen niet meer gegeten en toen was ze ’s morgens in de badkamer. In haar verbeelding zag ze denk ik de kinderen en de kleinkinderen. Het was nou niet iemand die snel huilde, maar toen is ze in een vreselijke huilbui terechtgekomen. Dan ga je natuurlijk alles bekijken en bespreken. En toen zei ze: “Zal ik toch maar weer gaan eten?” Ik zei: “Doe dat maar.”

Inmiddels had de huisarts een SCEN-arts ingeseind omdat hij wilde weten hoe de wilsverklaring zou worden ingeschat. Ze is toen toch weer gaan eten, dat was op dinsdag. Op woensdag kwam die SCEN-arts, en die zei dat ze er nog niet aan toe was. Daarna ging het weer een tijdje goed, maar later begon het toch weer op te spelen. Zo had ze het gezegd: “Ik hoef niet meer verder, en ik wil niet meer verder, en ik weet het niet meer.”

* * *

‘Het mooie vind ik dat de bewoners van mijn multiculturele verpleeghuis eigenlijk gemakkelijk kunnen loslaten. Als je kijkt naar hindoes en moslims, die hebben een soort van spiritualiteit waarin ze dingen makkelijker

overlaten. Bij het levenseinde zullen ze niet om euthanasie vragen. Bij hindoes is het zo dat je een leven niet mag beëindigen, dat geeft slecht karma. Als je als kind zou zeggen: “Trek de stekker er maar uit bij mijn vader of moeder”, dan heb je toch een dood op je geweten en dat karma wil je niet dragen. Bovendien is er ook veel meer gevoel van gemeenschap. Dus het feit dat jij in je gemeenschap bekend zou worden als iemand die heeft gezegd: “trek de stekker er maar uit”, daar willen ze niet aan. Ook bij moslims is dat zo. Het is Allah die beschikt. Maar ook bij de autochtone Nederlanders kom ik deze vraag niet tegen. Je moet natuurlijk niet vergeten dat bij ons 99 procent van de mensen die sterft dement is. Ook familie stelt de vraag niet. Ik heb het nog even met de arts besproken, omdat hij deze vragen concreet krijgt, ze komen daarmee niet naar een geestelijk verzorger. Hij zei dat hij juist veel meer bezig is om uit te leggen dat het soms goed is om een behandeling te stoppen. Mensen uit andere culturen willen vaak juist dat je alles blijft doen om hun vader of moeder in leven te houden.’

* * *

De directeur van de Levenseindekliniek: ‘Ik heb mijn moeder niet zien sterven. We wisten wel dat ze stervende was, maar ze zeiden dat het nog wel uren, dagen kon

duren. We moesten een keuze maken. Mijn jongste zus is gebleven en ik ben met mijn oudste zus naar huis gegaan om een paar uur te slapen. We lagen net in bed toen we een telefoontje kregen dat we moesten komen, en even later een telefoontje dat ze al was overleden. Ik vond dat moeilijk. Ik had haar willen steunen toen ze stierf, haar op haar laatste momenten bij willen staan. De eerste persoon die ik heb zien sterven, was een patiënt van de Levensindekliniek, toen ik mee was geweest naar een casus die uitgevoerd werd. Ik ging op een avond met de trein naar huis. We zouden als ik thuiskwam nog overleg over een euthanasie hebben. Ik was dat overleg aan het voorbereiden. Het was donderdag en zaterdag zou het worden uitgevoerd, vlak voor Kerst. Volgens mij was deze mevrouw de laatste in 2012. Ik las dat verhaal en ik dacht van, goh, ik zou daar wel bij willen zijn. Het was in mijn regio ook. Ik heb in de trein een sms'je gestuurd naar de arts: Wat zou je er van vinden als ik erbij ben, zou je je daarin kunnen vinden? Het sms'je dat ik terugkreeg was: Ik heb overlegd met de familie, je bent welkom. Dus ik kon daar gewoon bij zijn. Ik merkte dat ik goed op afstand kon staan, dat ik professionele afstand had met betrekking tot de patiënt: ze was voor mij een patiënt van de Levensindekliniek die stierf. Het was in het verzorgingshuis waar de mevrouw een appartement had. Ze was rond de negentig, blind en bij-

na doof. Ze zat aan de eettafel in een stoel. Je moest echt dichtbij haar komen en dan zeggen “ik ben er”. De arts zei: “Ik wil nog even aan u vragen of u weet waarvoor ik kom, en of u het nog steeds wilt.” Ja, ze was echt overtuigd. Nou, de dingen werden klaar gemaakt. Zij ging op bed liggen. De arts legde een infuusnaald aan en vroeg aan de familie of ze nog afscheid wilden nemen. Haar dochter was er met haar man en een kleindochter met haar man. Het was een klein clubje. De één wilde het wel zien, de ander juist niet. Dus de één zat om de hoek in de fauteuil en de ander op bed. De middelen werden toegediend en ze viel heel rustig in slaap en overleed heel snel. Dat ging heel rustig en heel mooi.’

* * *

Zijn vrouw bleef maar herhalen dat ze niet verder wilde, weg wilde. Hijzelf zag ook dat er geen uitweg was. ‘Er is geen verbetering, komt er niet en komt er nooit. Er komt alleen verslechtering. Ik ken ook wel mensen die dat hele proces hebben doorlopen. En dan gaat zo’n vrouw of man op een gegeven moment naar zo’n opvang toe. Ja, dan zitten ze daar. Die weten niet meer dat ze nog een man thuis hebben zitten. En dan kom je daar en zeggen ze: “wie ben jij”? Nou, dat hoeft van mij ook niet. Nee, je kunt enerzijds misschien wel blij zijn dat ze dan zegt:

ik wil dat niet, ik wil dan liever het leven beëindigen. De SCEN-arts is opnieuw geweest, het was dezelfde als die er de eerste keer was. Hij heeft toen op een gegeven moment toch toestemming gegeven voor euthanasie. De huisarts heeft mij gebeld en dan moet je een datum gaan prikken. Eerst wilde ik liever na de feestdagen. Toen heb ik dat aangegeven. Nou, zegt hij, dan zal ik twee data geven. Dat was dus 21 december, voor de feestdagen, en begin januari, 3 januari of zo. Ik heb dat aan de kinderen voorgelegd. Die zeiden: “Waarom wil je daar nog drie weken tegenaan gaan zitten kijken? Drie weken van spanning en noem maar op.”

We hadden twee keer een familiegesprek gehad met de huisarts erbij. De kinderen hebben dat proces ook gevolgd, ze hebben de beslissing zien aankomen. Ze zeiden: “Het is de wil van haarzelf. En wij ondersteunen dat.” Of je het er mee eens bent, dat is een andere vraag. Of je nou blij bent, met dat het zo is. Maar wij hebben altijd gezegd: wij respecteren het, wij ondersteunen het. Zodoende komt zo’n proces op gang. Nou, toen hebben we gezegd, doe maar de 21ste, dat is ook nog een mooie tijd voor Kerst.

Die dag ervoor heeft mijn dochter nog met haar in albums zitten kijken. Ik denk nog weleens: de volgende dag, toen was het einde daar...

’s Morgens kwam de verzorging. Die hebben haar

verzorgd. En die jurk aangetrokken, waarin ze later ook opgebaard lag. Dan zit je hier met z'n allen. Mijn zoon heeft koffiegezet. We hebben hier koffie zitten drinken. Toen kwam de huisarts en die is er ook even bij komen zitten, en heeft ook een kopje koffie gedronken. Halverwege het gesprek zei hij: "Zal ik het infuus er maar vast in doen?" Nou, toen deed hij het infuus erin. Dat deed een beetje pijn. "Oeh," zei ze. "Je zou me geen pijn doen." We hadden afgesproken dat we op de bank zouden gaan zitten. Toen ging ik op de bank zitten en zei zij: "Ja kom maar een beetje korter bij." Ze kreeg een verdoving en viel als een blok in slaap. We hebben haar op de bank gelegd. En toen de rest van de vloeistof. Ja, en dan is het dertig seconden. Binnen een minuut is het over.

Ik kan er goed over praten, omdat het proces ervoor heel zorgvuldig is geweest. Met de kinderen. De kleinkinderen waren er niet bij, maar de kinderen wel. Toen het achter de rug was zeiden we: "Ja, het is goed zo. Het is wat ze wilde en dat hebben we ook kunnen respecteren." Ik denk er nu nog weleens over na, ja toch een beetje bizar dan, vind ik. Als ik die foto zie, van de avond tevoren, met dat album en mijn dochter – dat is niet te bevatten.'

* * *

De jonge theologe: ‘Mijn opa’s en oma’s zijn allemaal overleden, maar die waren oud en dat gebeurt gewoon. Mijn ouders hebben twee kinderen verloren, en daar hebben ze altijd heel open over gesproken. In die zin ben ik ook niet bang voor de dood. Ja... het gebeurt gewoon. De kinderen zijn vlak na hun geboorte overleden. Er zijn geen foto’s, maar wel grafstenen. En ze hebben namen. En afgelopen vrijdag... dat is natuurlijk geen mens, maar ik kwam thuis, en ineens moesten we de kat laten inslapen. Dat was heel plotseling en het moest allemaal heel snel. Ik was er bij, samen met mijn vader. Het was precies zoals bij een mens, met van die naschokken en zo. En toen ‘ie dood was, tilde de dierenarts hem op en toen was er alleen nog een soort van dikke jas over. Wat het echt bezielde was er meteen uit. En dat is natuurlijk precies hetzelfde als bij een mens. Het lichaam stopt ermee. Ja, ik heb ook staan huilen. Maar wat ik daar zag was eigenlijk heel natuurlijk. Het leven stopt. Het lichaam blijft over, maar wat die kat werkelijk die kat maakte was weg.’

Eigen dood

‘Ik ben niet bang voor de dood. Ik geloof in de hemel, ik weet waar ik naar toe ga. Maar ik zou het wel heel erg

vinden om nu dood te gaan. Want ik ben nog veel te veel gehecht aan dit leven, ik wil nog veel te veel dingen doen en ervaren. Ik wil het pas als ik honderd-en-tien ben ongeveer. Maar ik ben er niet bang voor. Ik denk er wel regelmatig aan, gewoon dat ik zo maar onder de bus zou kunnen komen bijvoorbeeld. En ik fiets ook vaak door rood, dat zou ik eigenlijk niet moeten doen. Dus heel praktisch. Het kan zo maar over zijn.'

* * *

'Ik zou het liefst op een natuurlijke manier overlijden als ik oud ben, in mijn slaap ofzo,' zegt de geestelijk verzorger. 'Dat hoor je van veel mensen. Maar je hebt het niet voor het zeggen. Verpleeghuizen staan negatief in de belangstelling, maar ik zou daar helemaal niet per se voor uit de weg gaan. Als dat gebeurt, dan hoop ik dat ik genoeg talenten in huis heb om daar ook weer iets van te maken. Dat heeft met levenskunst te maken. Eigenlijk is het grootste bezwaar dat je van mensen in ons verpleeghuis hoort, dat ze op van alles lang moeten wachten. Omdat er te weinig personeel is. Ik zeg dit natuurlijk met de wetenschap van nu, hoe de situatie er over twintig of dertig jaar uit ziet kan ik niet voorspellen. Nou ja, zoals je vaak hoort zeggen: ik ben meer bang voor het lijden voorafgaand aan de dood, dan voor de dood zelf.'

Want ik heb toch het verlangen of de hoop dat het, waar ik dan ook naar toe ga, rustig en vredig zal zijn. Ja, dat beeld heb ik. Ik heb nooit enge beelden gehad van hel en verdoemenis, dat soort dingen heb ik nooit meegekregen. Dus die heb ik ook helemaal niet.

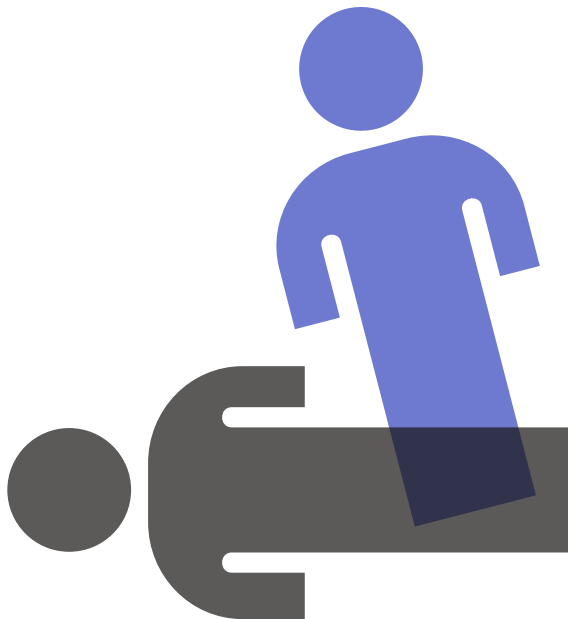
* * *

Ik ben bezig met leven, maar ik weet natuurlijk dat een leven eindig is. Kijk, ik heb een paar broers die er niet zo best aan toe zijn, maar die zijn ook een paar jaar ouder. En ik ben 81 en een half, dus hoe lang gaat een leven door? Mijn vader is 94 geworden, en ik heb het idee dat ik ook 94 word. Ik heb echt niet het idee dat het over twee jaar wel eens gebeurd zou kunnen zijn. Tegelijkertijd ben ik realistisch, ik kan morgen zomaar omvallen en dan is het zover. Maar ik ben niet bezig met een toekomst van angst of noem maar op. Ik ga ook de deur uit op vakantie. Als je omvalt dan val je toch om. Of je nou daar bent of thuis, daar ben ik heel realistisch in denk ik dan.'

* * *

'Ik merk dat dit jaar in het teken staat van mijn dood. Dat heeft te maken met het feit dat ik dit jaar 58 word en dat is de leeftijd waarop mijn vader overleed. Het

moment dat ik 58 word, ben ik zo oud als mijn vader is geworden. Dat speelt op een of andere manier. Het zit in mijn onderbewustzijn en wordt steeds bewuster. Ik ga ervan uit dat het ook weer af zal vlakken, maar nu weet ik al heel goed dat ik in februari 2014 net zo oud zal zijn

als hij was toen hij dood ging. Dat soort gekke dingen heb ik dan soms. Verder zie ik sterven als iets biologisch. Je bent ontstaan uit een samengesmolten eicel en zaadcel. Zo gaat het in de natuur, dat is zo ontstaan. Ik geloof niet zozeer in het verhaal van de schepping, maar in de evolutie. Dat betekent dat het op een gegeven moment ook eindig is. Ik kan me er niet goed een voorstelling bij maken hoe het zal zijn om te sterven. Maar ik ga er ook door mijn werk wel vanuit dat ik een waardige dood zal kunnen krijgen.

Ik ben niet bang voor de dood. Ik ben er wel mee bezig op welk moment het zou kunnen gebeuren. Ik hoop dat het nog niet snel zal zijn. Zodat ik nog mag genieten van een minder werkzaam leven. Het lijkt me wel leuk om kleinkinderen te hebben. Als ik zie hoe dat bij mijn zus gaat, die geniet van haar kleinkinderen. Dan is dat wel heel bijzonder.'

Tijd om op te staan

in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven en te sterven en op te staan

'Ik geloof niet dat ik in de hemel kom. Ik geloof dat het echt afgelopen is. De essentie van geloven is voor mij omzien naar je naaste en goed met de wereld omgaan, dat zijn waarden die ik gewoon meegenomen heb in mijn leven. Ik zou als er een hemel is geen moment bang zijn dat ik daar niet in terecht zou komen. Omdat ik het gevoel heb dat ik goed geleefd heb. In de zin van dat ik het goede heb gedaan. Ik heb wel fouten gemaakt, maar ik heb steeds wel met de goede intentie in het leven gestaan, en omgekeken naar mijn naaste. Ik heb wel wat voorbereidingen gedaan voor mijn begrafenis. Ik heb een aantal muziekstukken waarin ik mezelf heel goed herken. Die heb ik voor mezelf vastgelegd en daarbij beschreven waarom die muziek voor mij iets bijzonders is. *Fragile* van Sting is er één van. Dat had al een bijzondere betekenis voor mij omdat ik dat hele mooie muziek vond. Maar het is nog sterker geworden toen ik van mijn dochter een kopie van een dvd kreeg – waar ik eerst niets mee kon want hij paste niet in mijn dvd-speler. Dus die is in de kast blijven liggen. Maar op een gegeven moment kocht ik een ander systeem, en toen ben ik die dvd gaan kijken. Het is een concert dat hij gaf op

11 september 2001 in de tuin van zijn woning in Toscane. Er zit een documentaire bij waarin hij vertelt over hoe hij met een aantal musici met zijn muziek aan de slag gaat en daar meer jazzy muziek van maakt. Maar dat is mijn stijl, dus... Dat wordt in die documentaire beschreven. Ze hebben dat concert dus gepland op 11 september. Je ziet ze in die documentaire omstreeks drie of vier uur 's middags om de tv zitten en met elkaar denken: Wat gebeurt hier nu? 's Avonds moeten ze dat concert geven – terwijl de hele wereld op z'n kop staat. Dan besluiten ze om te beginnen met *Fragile*. Dat gaat over hoe fragiel de wereld is als bloed en staal zich met elkaar vermengen. Ja, dus ook hoe fragiel de hele wereld in elkaar zit en hoe we met elkaar om moeten gaan om dat een beetje goed te houden.'

* * *

'Ik heb geen kinderen. Ik probeer mijn leven zo goed mogelijk te leiden. Het ware, het goede en het schone zijn voor mij belangrijk. Zelf beeldhouw ik graag. Kunst, schoonheid geeft mij veel. Ik vind het niet erg om uiteindelijk vergeten te worden. Ik merk zelf ook dat ik mensen ga vergeten. Af en toe komen er nog wel gedachten of herinneringen aan hen op.'

* * *

‘Ja, ik geloof dus in een hemel, maar ik ben er nog niet uit of ik ook in een hel geloof. Dat weet ik nog niet. Ik las een uitspraak van een paus die zei, de hel bestaat wel maar die is leeg. Dat krijg je met een God die van mensen houdt. Daar moest ik heel hard om lachen. Ik denk dat de hel vooral mijn rechtvaardigheidsgevoel aanspreekt. Misschien is het voor mensen die het helemaal en bewust verprutsen die dan daar een straf krijgen. Maar... het gaat toch ook echt om vergeving. Dus daar ben ik nog niet uit. Maar ik geloof wel in de hemel, ja, die is er sowieso. Het is niet een soort van super-paradijs zoals het soms op mooie plaatjes in de kinderbijbel staat. Maar terug naar de bron of terug naar God. Als een soort kringloop. Ik geloof niet in reïncarnatie in die zin, dus dat dezelfde ziel weer naar een volgend leven gaat. Maar wel dat je na je dood teruggaat naar waar je ooit vandaan kwam, van God. De eeuwige bron. Ik kan er alleen dat soort vage termen aan koppelen. Maar het is wel een plek waar het goed is, waar het heel is en één is.’

* * *

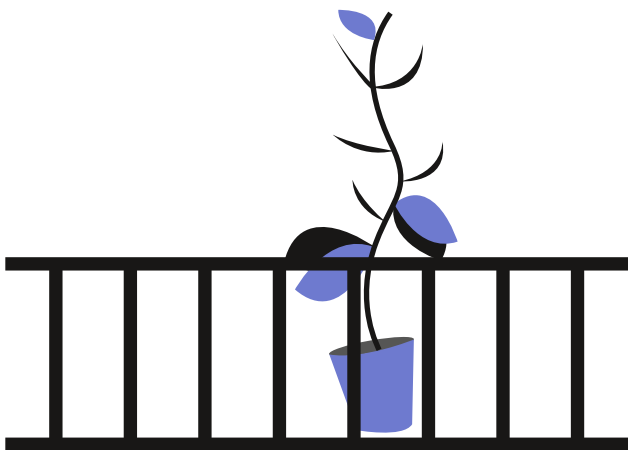
‘Ik kijk weleens naar programma’s over het heelal. Het heelal, hoe groot is dat, waar zit het eind? Wie bestuurt dat? En als je zo gaat filosoferen, dan kan het zijn dat er

een hogere macht is, maar hoe ziet dat er dan precies uit? Daar is je brein denk ik niet geschikt voor, om dat op een rij te kunnen zetten. En dat ze dan een sterrenstelsel ontdekken met sterren en planeten die miljoenen lichtjaren bij ons vandaan zitten. Ja, misschien is er nog wel ergens anders leven, dat zou best kunnen. Maar, of er een hemel is zoals dat beschreven is... Kijk, wat ze ons geleerd hebben, dat neem ik ze nog weleens kwalijk. Ze hebben ons dood en verdoemenis geleerd en niet de realiteit van het leven. Ze preekten hel en hemel. Iemand die niet deugde ging de hel in en die werd verbrand. Ik ben niet zo sterk bezig met het hiernamaals. Ik ben bezig met het nu. Dus wat ik nu voel, dat probeer ik in te vullen. Mijn vrouw was er ook niet mee bezig, zo van: nu ga ik aan het eind van het leven naar een betere situatie. Wij waren wel katholiek, maar dat speelt allemaal niet zo sterk dan.'

Toekomst

het koninkrijk dat is en komen zal
waar de wolf en het lam samen grazen
en God voor eeuwig zal zijn: alles in allen

‘Ik heb zoiets van laten we er in dit leven iets van maken. Dus het koninkrijk hier op aarde, om daaraan te werken. Ik probeer ook bewust met de aarde om te gaan, ik eet biologisch en nagenoeg geen vlees. Dat je je levensonderhoud op een goede manier doet. Op dit moment bezoek ik een bijzondere vrouw, waar ik ook een bijzondere band mee heb gekregen. Ze is 96, een Indische vrouw. Ze is blind en doof. Maar geestelijk heel goed bij. Ik ga één keer per week bij haar op bezoek, ik kan goed met haar communiceren. Ik heb een uniek gebaar gevonden om mezelf kenbaar te maken. Ik kom binnen, pak eerst haar hand vast en strijk daar zachtjes over. En dan teken ik een kruisje op haar hoofd. Dan zegt zij: “Ah pastoor, bent u er!” Tegenwoordig – nu ze me goed kent – noemt ze overigens liever mijn naam. Met de familie en iedereen is afgesproken dat één kneep in haar arm ja is, en twee is nee. Dus zij moet vaak dingen vragen, en zo kun je dan het gesprek voeren. Wat ook werkt, is letters op haar hand schrijven. Ze zegt de hele tijd: “Ik ben zo blij als u komt, want u geeft me zo veel rust.” Als ik naar

haar toe ga, dan stel ik me er ook echt op in dat ik heel rustig ben, en echt met aandacht er kan zijn. En dat voelt ze. Soms ben ik wel een half uur of drie kwartier bij haar. Er is ook weleens stilte, dat kan ook. Ze vertelt over fysieke ongemakken die er zijn. Of dingen die in huis gebeurd zijn. Dat ze 's nachts bang is omdat ze zo afhankelijk en weerloos is. En ze vertelt over de kinderen en de kleinkinderen, dat ze trots is op haar kleindochter die promoveert, maar dat het zo verdrietig is dat ze er niet naar toe kan omdat ze toch niets kan zien of horen,

dat dat haar zo'n pijn doet. Ze zei me ook een keer dat ze er zo naar verlangt dat het licht eens aangaat. Zo mooi, symbolisch ook. Ze vraagt ook dingen aan mij. Ik heb haar verteld dat ik een moestuin heb, en dan vraagt ze: "Hoe gaat het met je tuintje?" Dan schrijf ik weer op haar hand: dahlia. "O, daar genoot ik altijd zo van. Ik had planten op mijn balkon," zegt ze. Zo krijg je dan een gesprek.'

* * *

'Het omzien naar mijn naaste zit een beetje in het werk. Dus dat je toch juist dit werk kiest. En het zit in gewoon omzien naar anderen. Ik ben ook voorzitter van een stichting die projecthulp biedt aan een kindertehuis in Colombia. Dat komt omdat ik twee kinderen heb die in Colombia zijn geboren. Dat was een bewuste keuze van mijn vrouw en mij, dat wij zeiden van: oké, een gezin ja, graag. Hoe dan? Gaan we zelf kinderen op de wereld zetten, of kiezen we ervoor om te kijken welke kinderen er in nood zijn en of we die een handje kunnen helpen. Liefde, omzien naar naasten, dat komt daarin wel weer terug. Ik loop daar helemaal niet mee te koop, maar als we het zo over geloven hebben, dan vind ik dat ik dat mag noemen. Omdat het wel degelijk een idealistische reden is geweest dat wij op een gegeven moment hebben gezegd: we kiezen voor beide. We kijken of we zelf kin-

deren kunnen krijgen. We hebben een biologisch eigen zoon, zoals dat in adoptiekringen heet. En we hebben twee geadopteerde kinderen. We hadden gedacht van beide één, maar toen we een keer in Colombia waren geweest dachten wij, wie zijn wij dat wij dit maar één keer zouden doen. Hier is zoveel ellende, laten we nog een kind een kans geven. Daar uit zich dat in.'

* * *

Hij wil zolang als het kan hier blijven wonen, want hij woont heel mooi. 'Het is hier stil, geen verkeer. Het is een doodlopende weg, alleen aanwonenden. En ik zit toch dicht bij de bushalte, dicht bij het centrum. Dus wat dat betreft is het een ideale plek om te wonen. Ik heb een goede verzorging op dit moment. Een hulp die voor vier uur komt. Ik doe zelf de was en kook eten. Twee keer in de week krijg ik tafeltje-dekje. Ik heb twee kinderen en ik heb ontzettend veel steun aan ze. Ze komen altijd als er iets is. Ongeveer twee maanden voordat mijn vrouw overleed, ging ik voor een controle naar de cardioloog. Het was niet goed en ik moest een nacht blijven. Mijn vrouw was alleen thuis. Ik had geen telefoon bij me, maar ik wist het nummer van mijn zoon uit mijn hoofd. Ik heb hem gebeld en die heeft mijn dochter gebeld, en die heeft de buurvrouw gebeld. Om maar even te schet-

sen hoe dat werkt. Ik heb een buurvrouw die 87 is en een ander die een eind in de 70 is. Wij hebben geen afrastering, wij kunnen zo naar de burens. Wij wonen hier veertig jaar en hebben nog nooit een onvertogen woord gehad. De buurvrouw is naar mijn vrouw gegaan en die heeft toen uitgelegd dat ik dus in het ziekenhuis moest blijven. Later kwam mijn dochter, maar het duurt twee uur voordat je met de trein hier bent. Ik kon 's zaterdags naar huis en zo was het weer opgelost. Soms bak ik een mooie appeltaart en nodig ik de buurvrouwen uit.'

'Wat ik nog graag kwijt wil over het overlijden van mijn vrouw, is dat het een heel proces is, en dat dit heel zorgvuldig moet verlopen. Ik kan alleen maar zeggen dat wij goede begeleiding en ondersteuning hebben gehad. Ook gesprekken met de kinderen met de huisarts erbij. Als iemand twijfelt, dan moet je het nooit doen. Dan krijg je een stuk ongenoegen in de familieverhoudingen. En je krijgt verwijten naar elkaar, van "jij wilde het zo graag". Dat soort dingen ben ik bang voor. Dat moet goed begeleid worden en daar moet goed over gesproken worden. Heel open gesprekken moet je daarover hebben. En niet van die twijfelgesprekken. Nee, goed duidelijke, open gesprekken. Dat je dus uiteindelijk met z'n allen kunt zeggen, zoals bij ons toen ze juist overleden was: "zo is het goed".'

* * *

De jonge theologe gelooft niet in de toekomst van haar kerk. 'Ik denk dat de remonstranten niet meer te redden zijn. Het is een aflopende zaak, maar dat is natuurlijk al veertig jaar zo. En dat geldt voor alle vrijzinnige kerken, het gaat overal achteruit en we worden specialisten in begraven. Ik denk niet dat er nog een soort wondermiddel is waarmee we nog te redden zijn. Ik denk wel dat we goed moeten zorgen voor de mensen die er nog zijn, dus eigenlijk heel traditioneel doorgaan. En daarnaast heel specifiek, zoals er nu ook al wordt gedaan, aansluiten bij de seculiere samenleving. Het zou goed zijn om dat wat we nog als schat hebben als vrijzinnig christelijk geloof meer openbaar te maken en meer toegankelijk te maken. Bijvoorbeeld de verdraagzaamheid, ondanks dat er grote verschillen zijn. Het idee dat niet alles eenheidsworst hoeft te zijn om maar te kunnen samenleven. Ook de kunst van goed kunnen nadenken over hoe je omgaat met keuzes die je in het leven maakt. Maar ook bijvoorbeeld hoe je met ouderen omgaat en hoe je met nieuw leven omgaat. Dat soort dingen. Het is een soort geweten dat je wilt vormen. Maar ik weet niet hoe dat zal moeten over dertig, veertig jaar als we met nog maar een paar gemeentes over zijn.'

De toekomst van de kerk als geheel baart haar minder zorgen, die zal doorgaan. 'Op een of andere manier zal het verhaal van Jezus altijd worden verteld, en ook de

verbondenheid met God. Dat komt wel goed. Ik ben een groot fan van paus Franciscus, ondanks het feit dat hij katholiek is. Ik vind het fantastisch hoe hij het aanpakt. Heel laag bij de grond, terug naar de kern. En ik merk dat dat heel veel mensen aanspreekt, ook buiten het katholicisme. In plaats van een gouden kruis een ijzeren kruis dragen. *Economy class* vliegen. Hij neemt zichzelf als voorbeeld om te laten zien waar het nou eigenlijk om gaat, hij leeft ook zo. Dat vind ik echt fantastisch. Ik wil dezelfde eerlijkheid als hij heeft nastreven. Dus dat er geen verschil is tussen wat je allemaal zegt vanaf de kansel en wat je doet in je eigen leven. Dat is wat mij bij hem zo aanspreekt. Ik denk niet dat de aanpak van paus Franciscus de toekomst van de remonstranten veilig zal stellen, maar ik vind het wel heel erg goed hoe hij het doet. Hij inspireert mij enorm.'

In kleine dingen maakt zij het in haar eigen leven concreet. 'Ik geloof erg in rentmeesterschap. Dus goed voor de aarde zorgen. Mensen hebben de mogelijkheid gekregen het helemaal te verprutsen, en dat gebeurt dus ook. Ik houd erg van praktisch christendom, van hele kleine praktische dingen. Als ik ga wandelen met mijn moeder nemen we altijd een plastic zak mee en nemen onderweg het zwerfafval mee dat we tegenkomen. We lopen altijd over de hei, een schitterend natuurgebied, maar er

liggen altijd overal blikjes en flesjes. Het zijn hele kleine dingetjes waarin je toch een verschil kan maken.'

* * *

Voorlopig eindigen hier de stemmen over de toekomst. Gisteren was ik op bezoek bij mijn promotor, we hadden elkaar lang niet gezien, maar af en toe wel e-mailcontact gehad. Zo wist ik dus dat hij vorig jaar te horen had gekregen dat hij nog drie maanden te leven had. Nu, een jaar later, leeft hij nog. Twee weken geleden was er een boekpresentatie van twee boeken die hij het afgelopen jaar nog heeft kunnen afmaken. Ik was één van de sprekers. Zelf was hij er niet bij, hij kan zijn bed niet meer verlaten. Alles werd opgenomen, en er werd een interview met hem getoond dat die week daarvoor was opgenomen. Hij is vermagerd, maar verder nog de persoon die hij was.

Hij liet mij weten dat hij vond dat ik mooi gesproken had en of ik nog een keer wilde langskomen. Gisteren dus, twee uur over van alles en nog wat gesproken, over theologie en het leven. Ik vertelde dat ik met een boekje over de toekomst bezig was. Hij verwees naar een artikel uit een van zijn laatste boeken. Het gaat over uniek en eindig zijn.

‘Wat er nu komt is onbekend,’ zei hij. ‘Mijn werk is af, ik kan niet meer met iets nieuws beginnen. Ik ben maar begonnen met de administratie op orde te brengen.’ Hij kijkt naar de bomen en de vogels in zijn tuin en wacht af.

Wij geloven in de toekomst van God en wereld
in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven en te sterven en op te staan
in het koninkrijk dat is en komen zal
waar de wolf en het lam samen grazen
en God voor eeuwig zal zijn: alles in allen

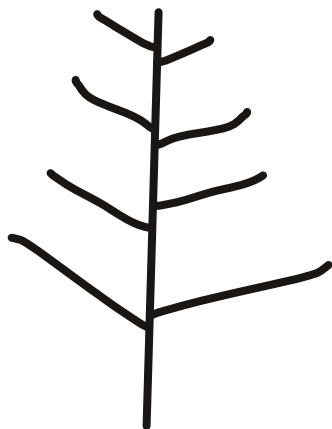
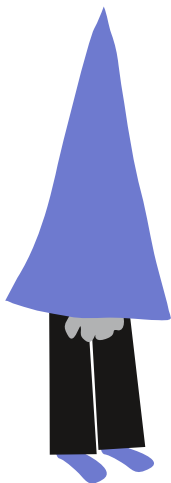
Aan God zij de lof en de eer
in tijd en eeuwigheid
Amen

4 Theologische stemmen

We komen nu aan het moeilijkste gedeelte van dit boekje: theologische stemmen. Heel lang heb ik mij niets van theologische stemmen aangetrokken. Na mijn studie theologie en daar nog een promotie achteraan, was ik het meer dan zat. Als buitenstaander en twijfelaar kon ik nog altijd niet veel van theologie begrijpen, terwijl ik toch dringende zoekvragen had, zoals: wat is de zin van mijn bestaan? Via de theologen begreep ik wel dat die vraag helemaal verkeerd gesteld was, de zin van het bestaan is een gegeven, ze komt ons tegemoet, ook als je dat niet ziet of voelt. Bij mij bleef die vraag me tegemoet komen, niet het antwoord. Soms wel een soort van antwoord, maar dan in flarden, en het had weinig met theologie te maken. Het was meer een zoete geur zoals je die kunt ruiken in een prille lente, of het geluid van regen op de vijver van het Vondelpark. Met grote opluchting trok ik de deur van de universiteit achter me dicht om me verder te gaan verdiepen in het boeddhisme. Later werkte ik in de psychiatrie en ben ik naar verhalen van mensen gaan luisteren. Soms zag ik verbanden tussen wat ik hoorde en verhalen die ik ergens gelezen had. Soms schreef ik zelf verhalen, over een leeuw en een lam die verliefd werden op elkaar, of over kabouters die nooit meer Kerst wilden vieren. Ik las ze voor op de afdeling

waarvoor ik het verhaal geschreven had, of ik gebruikte ze voor een preek in het kerkje van het psychiatrisch ziekenhuis. Dat kon daar allemaal, het was een theologische wereld op z'n kop. Zoeken was er veel gewoner dan vinden, en verliezen aan de orde van de dag.

* * *

Sinds enige tijd verdiep ik mij toch weer in de dogmatiek. Daar heb ik een goede reden voor die ik uiteenzet in mijn boekje *Aan de heidenen overgeleverd*. Kort gezegd komt het erop neer dat de vragen die in de dogmatiek gesteld worden, een mooi totaalbeeld laten zien van vragen die je over het menselijk bestaan kunt stellen. Allerlei belangrijke aspecten komen aan bod, zoals: wie zijn wij als mens? Hoe kunnen wij ons verzoenen met het bestaan? Wat drijft ons? Wat vinden we van uitiem belang? Hoe ziet een goede samenleving eruit? Van welke toekomst dromen wij?

Toen ik theologie studeerde, was dogmatiek een van mijn hoofdvakken en in mijn proefschrift stond de dogmatiek van de Lutherse theoloog Pannenberg (1928) centraal. Voor hem is de toekomst heel belangrijk. Geloven heeft geen zin als er niet vanuit de toekomst wordt gedacht. Het gaat om de vervulling van de schepping, eindelijk zal alles zijn zoals het bedoeld is. Mensen leven niet langer vanuit zichzelf en een ik-gerichtheid, maar vanuit verbondenheid met hun schepper. Jezus was de eerste die zo leefde, hij verkondigde zelfs dat als je zo leefde het koninkrijk van God *er nu al is*. Juist omdat hij dit zei werd hij vermoord. Mensen vonden hem arrogant. Zijn dood voltooide zijn leven niet, maar brak het af. Dat is altijd zo volgens Pannenberg, de dood brengt niets goeds. God zelf, die de bron van het leven is, heeft Jezus

uit de dood opgewekt, en daarmee heeft hij de stemmen van de moordenaars overtroefd: dit is wel mijn zoon, hij leefde zoals het de bedoeling is. Deze lichamelijke opstanding is een uniek gebeuren. Voor Pannenberg is het belangrijk om de opstanding als een historische gebeurtenis te zien, en niet zomaar als een verhaal of een visioen. Aan het einde der tijden zullen alle gelovigen delen in de opstanding van Jezus, niet symbolisch maar lichamenlijk. Niet om opnieuw een leven met narigheid, verdriet, ziekte en dood te leven, maar een leven dat anders is. Er zal recht en vrede zijn en ieder leeft vanuit wie hij echt is, in verbondenheid met God en elkaar.

* * *

Het is opvallend hoe anders de door mij geïnterviewden over de toekomst spreken. Ze hebben het niet over de toekomst van God en ook niet over een wereld waar geen narigheid, ziekte en verdriet meer is. Behalve de jonge theologe misschien, zij gelooft in een leven na dit leven, maar houdt het hoe en wat daarvan open, zij weet het niet. De anderen zijn meer op dit leven gericht. Te midden van de narigheid iets voor elkaar kunnen doen. Wat je kunt doen verschilt. De één schrijft woorden op de hand van een vrouw die niet meer kan zien en horen, en voert zo een gesprekje. De ander helpt een blinde

en dove vrouw om haar leven te beëindigen. Voor hen allebei heeft het te maken met liefde, iets doen voor de ander.

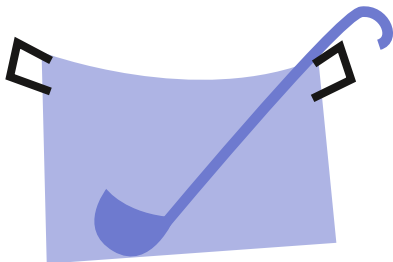
* * *

De Nederlandse katholieke theoloog Erik Borgman (1957) blijft in zijn boek *Overlopen naar de barbaren* tot mijn verrassing redelijk in de buurt van Pannenberg. Eén van zijn basisovertuigingen is dat, anders dan de bijbelse Prediker suggereert, alles *geen* ijdelheid is. Ondanks alle bedreigingen en moeilijkheden heeft het leven hoe dan ook betekenis. De christelijke verkondiging van de verrijzenis zegt iets over de wereld waarin wij leven en de geschiedenis waarvan wij deel zijn. In Jezus' leven, lijden en dood komt naar christelijke overtuiging aan het licht dat wij niet alleen gelaten zijn. In het menselijk verlangen en streven naar geluk en vervulling, maar evenzeer in teleurstellingen en mislukkingen gaat een goddelijke aanwezigheid schuil als ruimte waarin te leven valt. De verhalen van Jezus' verrijzenis en hemelvaart verkondigen dat strevingen en successen evenals vernederingen en mislukkingen zijn opgenomen in een beweging naar ongedachte vervulling.

* * *

Het blijft vreemd hoe ver de taal van theologen af lijkt te drijven van wat gewone mensen over hun leven zeggen. Theologische woorden klinken al snel zo verkondigend, het lijkt te gaan om overtuigingen, knap en geleerd, maar zo weinig geleefd. Wat zou de betekenis van het bovenstaande kunnen zijn? Gewoon in mijn leven van alledag, waarin ik mijn werk doe, studenten begeleid, hardloop, boodschappen doe, kook en zo nog wat meer. Misschien troost die ijdelheid der ijdelheden mij wel meer dan dat alles een beweging naar ongedachte vervulling zou zijn. En wat als de ruimte waarin te leven valt zich sluit? Zoals ik dat heb gezien toen ik in de psychiatrie werkte? Zoals de directeur van de Levenseindeklinik dat meemaakt? Hoe zit het dan met die goddelijke aanwezigheid, heeft die zich teruggetrokken?

* * *

Hij heeft het me uitgelegd. Ik had een debat met Erik Borgman en hij vertelde dat dit voor hem belangrijk is: juist als je niet ziet hoe het verder moet, er toch bij blijven. Daar waar het stuk loopt, kan er iets bijzonders gebeuren. Niet omdat het stuk loopt, maar juist midden in die kwetsbaarheid als we zelf niet meer weten hoe we het moeten redden. Niet weglopen, erbij blijven. Als je dat durft kun je het wonder van opstanding gaan zien: mensen die terugbuigen, mogelijkheden die zich weer gaan voordoen, dingen die we voor elkaar kunnen doen. Zoiets begreep ik van hem, dat hij daarin gelooft.

* * *

Pannenberg zelf schrijft al dat er in zijn tijd, en voor zijn tijd, door theologen heel anders is gedacht over de toekomst van God. Het is voor moderne mensen nogal moeilijk om met zo'n omstreden zaak als een opstanding uit de dood te rekenen. Zo zag de filosoof Feuerbach (1804-1872) voorstellingen over onsterfelijkheid en het opstandingsgeloof als uitdrukking van het grenzeloze egoïsme dat individuen kenmerkt. Zij kunnen hun eindigheid niet accepteren en met het aardse leven geen genoegen nemen. Door anderen werd het begrip *koninkrijk van God* als een rest van het joodse denken opgevat, waar de hoop op de komende Messias

die gerechtigheid brengt belangrijk is. Elk individueel leven moet tot zijn recht kunnen komen. Omdat dit in de levenservaring van mensen niet gebeurt, kwam de gedachte van gerechtigheid en voltooiing na dit leven op. Maar in de moderne tijd wordt het koninkrijk van God ontdaan van dit politieke en messiaanse karakter en ethisch uitgelegd. Het koninkrijk van God staat nu voor een bepaalde manier van leven. Aan het einde van dat leven ga je gewoon dood, maar je hebt wel bijgedragen aan een betere wereld.

* * *

Een manier van leven, iets voor een ander doen, met de natuur bezig zijn, doordrongen zijn van de kwetsbaarheid van het leven en het besef daarbij dat wij een verschil kunnen maken. Hoe klein ook: een glimlach, rommel opruimen die een ander achterlaat in het bos, bij iemand willen zijn als zij gaat sterven, met je moes-tuintje bezig zijn, het eens willen zijn met je kinderen zodat je niet uit elkaars armen valt.

* * *

Ook remonstrantse theologen hebben zich beziggehouden met de toekomst van God. Aan het eind van een

moeilijk proefschrift over het denken over de toekomst bij de theologen K.H. Roessing (1886-1925), G.J. Heering (1879-1955) en zijn zoon H.J. Heering (1912-2000) worden door de promovendus Holtzapffel, die na jaren studie goed weet waarover hij het heeft, zes afsluitende en samenvattende opmerkingen gemaakt.

In de eerste plaats is het nadenken over de toekomst volgens deze theologen een menselijke aangelegenheid. Dus als je er in gelovig opzicht iets over zegt, dan moet je wel beseffen dat hier een mens aan het woord is.

Ten tweede staan remonstranten open voor symbolische en dichterlijke interpretaties van het bijbels-eschatologisch gedachtegoed, zonder daarmee elke relatie met de werkelijkheid te ontkennen. Dit blijkt mijns inziens ook uit de belijdenistekst uit 2006. We kunnen hier niet zomaar beweren dat het hier om een beschrijving van een werkelijkheid gaat. Het is een soort gedicht, waarbij het nog een hele klus is om te achterhalen wat er in het echt wel of niet mee bedoeld kan zijn. Het denken over de toekomst wordt voor remonstranten mede geïnspireerd door de ervaring van de presentie van Gods heil in Christus en sporen van zijn aanwezigheid in de 'gewone' mensengeschiedenis (zonder die geschiedenis daarmee tot heilsgeschiedenis te verklaren). Met deze derde opmerking lijken we in de buurt te komen van theologen als Pannenberg en Borgman, maar we kunnen het ook

voorzichtiger interpreteren. Misschien wordt er bedoeld dat er in de gewone mensengeschiedenis, in de gewone ervaringen van mensen, soms bijzondere dingen gebeuren. Ervaringen die je niet vergeet, gebeurtenissen die de moeite waard zijn, waarvan je zegt dat ze misschien wel iets met God te maken zouden kunnen hebben.

In de vierde plaats wordt een vrijzinnige kijk gevoed door een gemis in het hier en nu, dat ook een verwachten is van een toekomstige volledige vervulling van Gods beloften voor mens en wereld in zijn koninkrijk. Pijn en gebrek in het hier en nu doen ons verlangen groeien. Dat het anders kan, mooier, niet zo donker, niet zo alleen.

De vijfde opmerking is dat mensen van vlees en bloed de komst van Gods rijk niet kunnen bewerken, maar begenadigd door Gods geest kunnen zij er wel hun bijdrage aan geven. Een vrijzinnige kijk op de laatste dingen schrikt ten slotte terug voor speculatie en wil zowel terughoudend als sober zijn (zonder te grote en te zekere woorden), gevoed als hij ook wordt door een nederig makend besef dat de mens van Gods toekomst slechts weinig bevroeden kan. We weten het dus niet zo goed, de toekomst blijft een soort raadsel.

Het proefschrift wordt afgesloten met het gedicht van Rutger Kopland, waar het raadselachtige in een belofte wordt gekeerd. Ooit zullen we die toekomst helder zien.

Aan het grensland

I

Je kijkt over het land de ontelbaarste keer
in je leven naar waar het ophoudt

je zegt tegen ons dit is het grensland
het laatst van de aarde hier om ons heen

je zou willen weten wat voorbij daar is
voorbij het steeds maar weer zichtbare zelfde

je zoekt in de schimmige einder iets als
een gezicht maar van wat of van waar

je denkt aan je jeugd aan 1 Korintiërs 13
nu kijken we nog in een wazige Spiegel

maar straks staan we oog in oog

De raadselachtigheid, soberheid en terughoudendheid vinden we terug bij de remonstrantse theoloog Marius van Leeuwen (1946). In het boek *De dood leeft!* geeft hij een korte schets van verschillende belevingen rondom dood en hiernamaals. In de vroege Middeleeuwen stond

de doorgang naar de lichte, volmaakte en paradijselijke eeuwigheid centraal. De achterblijvenden waren jaloers dat zij nog niet werden toegevoegd aan het eeuwige wij. In de late Middeleeuwen komt het oordeel centraal te staan, en daarmee *ik, mijn* leven dat gewogen wordt. Vandaag de dag leven we in een tijd waarin spreken over ‘hierna’ niet meer gebruikelijk is. Dood is dood, het ene blad valt af en het andere groeit aan. Mensenleven is naar de dood toe leven.

Als dit laatste zo is, wat kan er dan bedoeld zijn met *het goddelijk geduld dat tijd geeft om op te staan*? Van Leeuwen kijkt uit naar de filosoof Ricoeur: opstaan is herinnerd worden, voortleven in verhalen die anderen over je vertellen. Je kunt ook zelf stilstaan bij wie je was. Ricoeur schrijft dat hem niet zozeer bezighoudt wat er aan de andere zijde zou kunnen zijn, maar wat hem in het achterliggende leven kracht gaf en wat hem nog immer aan dit leven bindt, en dat hij dit wil doorgeven aan anderen. Er is nog een optie: in Gods gedachtenis zijn. Juist voor al diegenen die niet herinnerd worden door andere mensen. Marius van Leeuwen zelf kiest voor nog weer een andere invulling. Hij schrijft dat voor hem ‘waarlijk opgestaan’ niet hoeft te betekenen dat er letterlijk een gestorvene uit het graf verrees. Opstanding is niet zozeer een eschatologische belofte, maar meer iets voor het aardse leven zelf. Telkens weer, zolang er leven is, mag

een mens opstaan en opnieuw beginnen. Het grootste wonder is dagelijks opnieuw opstaan, leven. Hij haalt de dichter J.C. Bloem aan, die vertelt dat hij in de ‘ademloze kamer’ stond waar een vriend van hem lag opgebaard. En hij vervolgt met de regels:

En voor altijd is mij dit bijgebleven:
Hoe zeer veel stiller dood dan slapen is;
Dat het een dagelijks wonder is te leven,
En elk ontwaken een verrijzenis.

* * *

In hetzelfde boek *De dood leeft!* kiest een tweede remonstrants theoloog voor een heel andere route, een weg die ons na Pannenberg vertrouwd voorkomt. Volgens Meijering (1940) maken we van het christelijk geloof een andere religie als we de notie van eeuwig leven schrappen. Het kan niet zomaar weg, tenzij we het niet erg vinden om van een christelijke kerk een post-christelijke vereniging te worden. In zijn betoog passeren allerlei argumenten die zichtbaar maken hoe ingewikkeld het denken over eeuwigheid is geworden. In onze tijd leven mensen lang en gelukkig, totdat ze het leven zat zijn. Eeuwigheid is niet aantrekkelijk, veel aantrekkelijker kan de gedachte zijn om er niet meer te zijn, vergeten zijn.

Bovendien kun je niet zinnig over jezelf nadenken als eeuwig. In de tijdelijkheid veranderen we al zo sterk dat je je kunt afvragen of ik dezelfde ben als de twaalfjarige van veertig jaar geleden. Hoe zou dat zijn als je eeuwig leeft, kan er nog sprake zijn van een te identificeren ik? Meijering pleit ervoor om het eeuwige leven in het licht van de opstanding van Christus te benaderen. Zijn opstanding laat zien dat hij niet alleen een voorbeeldig mens was, maar dat God zelf zich aan hem verbindt en zijn leven vervult en tot voltooiing brengt door hem op te wekken uit de dood. Deze voltooiing is nog niet compleet, wij kunnen volgen. Wij kunnen persoonlijk deelnemen aan de voltooiing van God en delen in die opstanding. Elk individueel leven kan zo tot zijn recht komen. Wij zijn niet slechts een schakel in een groter geheel, maar wijzelf doen er toe. Wij zullen dezelfde zijn, maar ook helemaal anders. Hoe dat eeuwige leven en de nieuwe lichamelijke eruit zullen zien, daar kunnen we geen uitspraken over doen. Dat gaat ons verstand volgens de theoloog te boven.

* * *

Het blijft ingewikkeld om een theologische weg naar de toekomst van God te vinden. Er klinkt een veelheid aan stemmen. Van den Brink en Van der Kooi schrijven in

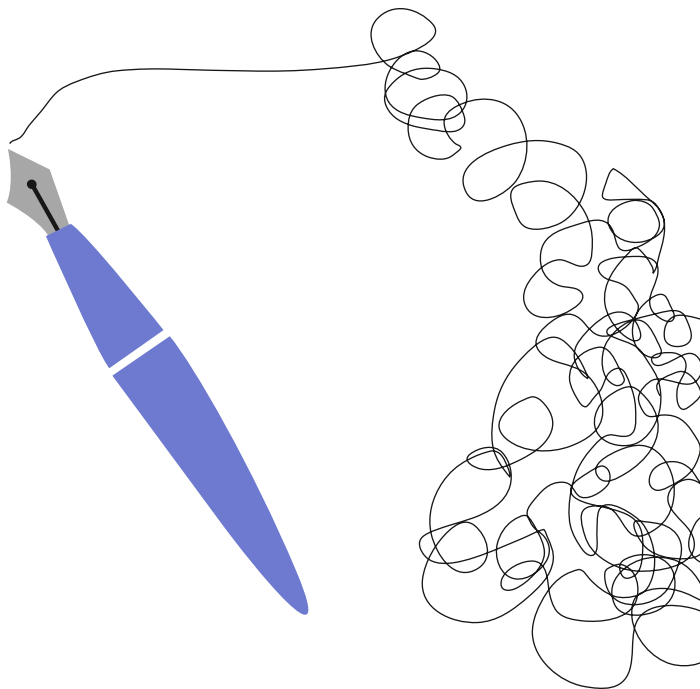
hun boek *Christelijke dogmatiek* vol enthousiasme over een volmaakte wereld. Volgens hen werkt de toekomst die het geloof verwacht motiverend in op het heden. Stel je voor, schrijven de auteurs, dat wij ons de verwachting en zin door de moderne kosmologie zouden laten aanreiken, dan komen we letterlijk van een koude kermis thuis. Ons zonnestelsel is eindig en ooit zal dat einde er zijn. Van zo'n doemscenario kan men feitelijk geen handelingsimpulsen voor het heden verwachten. De speculaties lopen uiteen van een uitdijend heelal waarin de temperatuur steeds verder daalt tot een implosie van dat uitgedijde heelal. De auteurs vergelijken het met de keuze tussen de strop of de kogel, om vervolgens met kracht in te zetten op de eschatologische beeldtaal zoals we die in de bijbel vinden. Dit is een heel ander verhaal, hier krijgt alles zin en betekenis. Het kwaad wordt overwonnen en de heerlijkheid van God zal zich tonen. Kwetsbaarheid en broosheid hebben afgedaan, alle tranen weg, geen rouw en jammerklacht meer. De schepping helemaal nieuw God en mens, maar ook de mensen onderling, in liefde en vriendschap verbonden. Ook hun laatste woorden zijn dat we het nog niet weten, een spiegel als in raadselen, maar ooit zullen we ten volle kennen, en zelf gekend zijn. 'Zo blijven dan: geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de meeste is de liefde.' De auteurs leggen nog uit waarom de liefde de meeste is

van de christelijke deugden. Geloof en hoop zullen niet meer nodig zijn door de vervulling ervan. De liefde blijft, en dat betekent dat het eeuwige leven in het teken zal staan van de creativiteit en onuitputtelijkheid van Gods liefde.

* * *

Ik peins nog wat na over de vele woorden die ik heb gelezen. Hoe zal dat zijn: een wereld waarin kwetsbaarheid verdwenen is? Hoe kostbaar kan de kersenbloesem nog zijn, als ze nooit meer door de wind wordt weggeblazen? Geen knoppen meer die open kunnen gaan, geen tak die kan afbreken, geen storm die kan gaan liggen ... Geen mensen die dood gaan, geen geliefde die verdwijnt. Wat kan ik nog voor een ander doen als alles volmaakt is? Waarom nog weemoedig zijn? Het lijkt fantastisch, maar hoe zal het zijn als ik nooit meer vergeten word, zelfs niet door mezelf? Kunnen kinderen nog groeien en tot ontplooiing komen, of zijn er geen kinderen? Gelukkig relativiseren alle theologen hun grote woorden over de toekomst: uiteindelijk weten ook zij het niet. Geloof en hoop zijn minder belangrijk, liefde is waar het om gaat. Dat geldt ook nu al, niet alleen in dat koninkrijk dat komt, maar ook dat al is. Geloof en hoop zijn secundair. Liefde voorop. Ik lees opnieuw de interviews, lees

zelf maar wat er staat. Vertel ook zelf: over de eigen tijd van leven, sterven en opstaan. Het verhaal is nog lang niet af, de veelkleurigheid nog niet aan zijn einde.

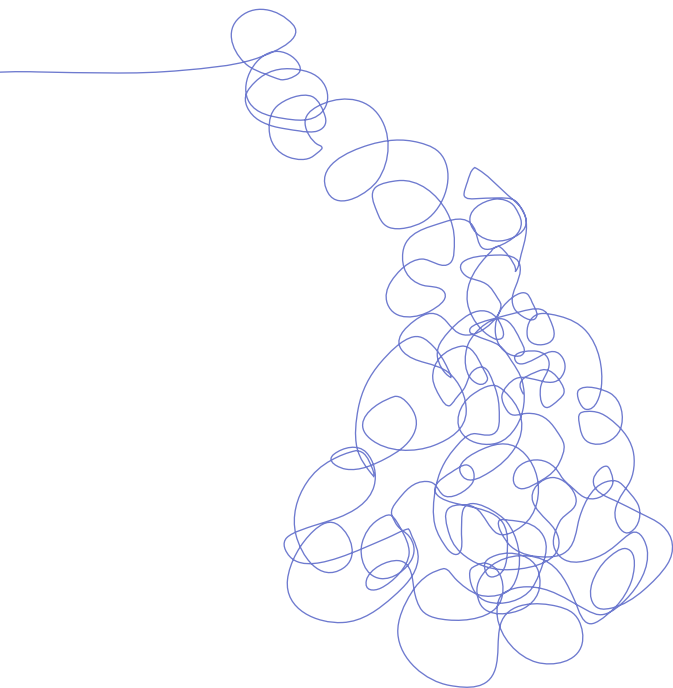

MET VEEL DANK AAN

- Jan Coenen, gepensioneerd bouwkundige, Groesbeek
- Marie Louise Dutilh, geestelijk verzorger Haagse Wijk- en Woonzorg
- Steven Pleiter, directeur Levensindekliniek Den Haag
- Carolien Sieverink, remonstrants theologe, Utrecht

LITERATUUR

- Berger, Klaus, Désanne van Brederode, Marius van Leeuwen, Eginhard Meijering en anderen, *De dood leeft! Denken over na de dood en ons leven vóór de dood*, Kampen 2010.
- Borgman, *Overlopen naar de barbaren: Het publieke belang van religie en christendom*, Kampen 2009.
- Brink G. van den & C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*, Zoetermeer 2012.
- Haaft, Gonny ten, *Moet alles wat kan? Vragen rond medische beslissingen bij het begin en einde van het leven*, Den Haag 2013.
- Holtzapffel, K.J., *Een vrijzinnige kijk op de laatste dingen. Over het eschatologisch element in de vrijzinnig protestantse theologie van de twintigste eeuw, in het bijzonder bij de remonstranten K.H. Roessingh, H.J. Heering en G.J. Heering*, Gorinchem 2009.

‘Het gaat mij om de
erkenning van onze
kwetsbaarheid’

‘Het gaat mij om de erkenning van onze kwetsbaarheid’

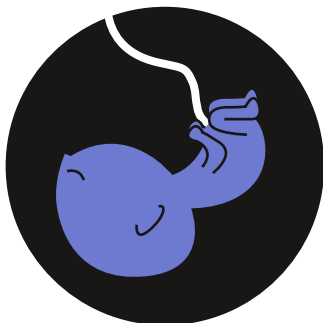
INTERVIEW MET CHRISTA ANBEEK

DOOR ANTJE VAN DER HOEK

Spiritualiteit en levensloop: ze hebben met elkaar van doen. Theologische reflectie voltrekt zich niet in het luchtledige, maar houdt doorgaans nauw verband met ervaringen in het eigen persoonlijke leven. Dit is de gedachte achter de interviews met de auteurs van deze reeks *Goddeeltjes*. Welke ervaringen en lotgevallen zijn mede bepalend voor de accenten die de auteurs in hun beschouwingen aanbrengen? Deze vraag geldt voor iedereen, maar wellicht des te meer voor Christa Anbeek. Verlieservaringen scherpten haar theologische zoektocht aan en in haar wijze van theologische reflectie kiest zij nadrukkelijk voor de verworteling daarvan in het geleefde leven. Als begin twintiger maakte Anbeek enkele diepingrijpende ervaringen mee. In korte tijd verloor zij zowel haar moeder aan een hartstilstand en haar vader en broer Bart aan zelfdoding. Het zette de theologiestudie, waar ze een jaar eerder aan begonnen was, in een ander licht. Anbeek groeide op op de Veluwe (in Barneveld) en haar

ouders waren zijdelings betrokken bij het Apostolisch Genootschap, maar nu doemde de vraag op wat die christelijke geloofstaal überhaupt nog te bieden had. Traditionele antwoorden boden geen houvast en troost. Het bleek de opmaat tot een nieuwe zoektocht, onder meer bij het zenboeddhisme. Ze begon te mediteren. De stilte leek gemakkelijker te verdragen dan pasklare antwoorden. Later zou deze thematiek een rol spelen in haar proefschrift waarin ze boeddhistische en christelijke zingeving aan dood en eindigheid met elkaar zou vergelijken. Maar ook voor haar directe leefsfeer hadden de jobstijdingen gevolgen. In gesprek met Wim Brands in het vPRO-programma *Brands met boeken* verwoordde ze dit als volgt: ‘Mijn eerste impuls na de dood van mijn broer was: “Ik wil een kind!” Een soort oergevoel, toen de politie nog in huis was: ik kies voor het leven! De relatie, waaruit mijn dochter is voortgekomen, heeft niet erg lang geduurd, maar het (inmiddels volwassen) kind is er nog steeds en is een belangrijke levensbron voor mij.’

Alsof het noodlot niet al genoeg had toegeslagen, verloor Anbeek enkele jaren terug ook haar partner. Hij overleed bij een bergwandeling in Spanje toen hij, na een hartstilstand, van de berghelling viel. Het was opnieuw een diep ingrijpend verlies, dat Anbeek op haarzelf terugwierp. ‘Ik was,’ zo vertelt ze in hetzelfde interview door Brands,

‘letterlijk mijn stem kwijt en kon ook niet slapen en eten.’ Geleidelijk krijgt Anbeek haar leven toch weer enigszins op de rails. En ook van die verlieservaring gaat een nieuwe impuls uit voor haar theologiseren. Het leidde tot het schrijven van *Overlevingskunst*. Bij welke levenskunst kun je te rade gaan als je geliefde sterft of is het puur een kwestie van overleven? is de indringende vraag die zij zich daarin stelt. Daartoe gaat ze in gesprek met hedendaagse denkers en schrijvers als Joep Dohmen, Wilhelm Schmid, Patricia de Martelaere, Kristien Hemmerechts, Rutger Kopland, Pim van Lommel en Thich Nhat Hanh. Drie jaar later verschijnt ook *De berg van de ziel, een essay over kwetsbaar leven*. Dit boek schreef ze samen met Ada de Jong, die haar man en drie kinderen aan een bergongeluk verloor. Evenals *Overlevingskunst* beleeft dit boek in korte

tijd meerdere herdrukken en is Anbeek naar aanleiding daarvan een graag geziene gast in diverse media. Anders dan een formeel, academisch essay is het een persoonlijk essay, geschreven in de eerste persoon enkelvoud, uitgaand van eigen ervaringen en getoetst aan de oervragen van de theologie. Gemakkelijke antwoorden blijven uit. Het is aan de lezer zelf te beoordelen waar het leesavontuur hem of haar naartoe leidt. Maar het is duidelijk: Anbeeks inzet bij de menselijke kwetsbaarheid en de vragen die daaruit voortkomen, raken aan een open zenuw in onze samenleving.

Phoenix

Ook Anbeek benaderde ik met de vraag naar schoonheid en troost. Het is wellicht veelzeggend dat zij daar geen direct antwoord op had. Ze mailde me dat er van tijd tot tijd prachtige teksten waren die haar vergezelden, maar dat ze vooralsnog geen specifieke tekst gevonden had die haar werkelijk troosten kon. Uiteindelijk kwam ze met het hieronder afgedrukte gedicht van Marsman. Op mijn vraag waarin hier voor haar schoonheid en troost schuilt, reageert ze:

‘Ik woon op één hoog en vorig jaar zag ik van daaruit een duif, die een nest had gebouwd. De jonge duiven vlogen uit en, na verloop van tijd, kwam ik er een tegen: dood, op de grond. Hij was verongelukt bij zijn eerste vlieg-

poging. Maar laatst zag ik diezelfde moederduif opnieuw rondscharrelen. Zij was weer bezig met een nest. Zij was opnieuw begonnen! Dat is een alledaagse ervaring van datgene waar het in dit gedicht om gaat. Die duif was bezig uit haar eigen as te herrijzen. In mijn werk gaat het mij om de erkenning van onze menselijke kwetsbaarheid. Dat heeft mij ook altijd in het boeddhisme aangesproken. We zijn kwetsbaar, zoals deze duif. Ik aarzel dan ook om al te gemakkelijk te spreken over Jezus' herrijzenis. Het is te gemakkelijk om met Pasen triomfalistisch te spreken van de overwinning op de dood. Je moet uitkijken met het glorieuze, want de ervaring van mensen is vaak anders. Ook Pasen beschouw ik daarom als een voorlopig einde. Van alle christelijke feesten is het Kerstfeest voor mij het meest essentieel. We worden, als Jezus, geboren en weten nog niet wat er zal gebeuren. Hoe ons leven zal verlopen, het is ongewis.'

Maar, waaraan ontleen je dan tóch schoonheid en troost?
'Dit gedicht zat in het informatiemapje dat ik kreeg toen ik solliciteerde als geestelijk verzorger in de psychiatrie. Vanuit die context sprak het mij aan. Want als geestelijk verzorger gaat het om het mobiliseren van de kracht van de patiënt. Wie is deze mens nog meer dan zijn depressie alleen? Soms lukt dat ook, dan zien mensen nieuw perspectief. Als bij de duif bij mij thuis en de Phoenix uit het gedicht ben je dan getuige van het

onvoorstelbare van het leven dat zich herneemt. Daarom gaat het in dit gedicht. Mensen kunnen soms “opwieken uit hun verbrande takken” en zich weer over hun leven verwonderen. Daarin schuilt voor mij schoonheid en troost. Marsman heeft dat meerduidig verwoordt: de Phoenix is een mythisch symbool, een symbool voor Christus ook, maar je kunt eveneens lezen vanuit je eigen context, als beeld voor herwonnen levenskracht.’

Niet projecteren in de toekomst

Nou schrijf je in deze reeks over de toekomst. Kun je aangeven vanuit welke invalshoek je dat doet?

‘Die erkenning van onze kwetsbaarheid betekent dat ik radicaal inzet bij de mens. Ik begin bij de ervaringen van mensen en laat de hang naar een sluitend systeem zoveel mogelijk los. Zo ben ik ook te werk gegaan in *De berg van de ziel*. Ik doorlicht daar Ada’s verhaal vanuit de acht thema’s van de christelijke dogmatiek. Daarmee ga ik bewust uit van het geleefde leven en niet vanuit de theorie. Andere theologen doen dat vaak wel, maar dan scheren ze voor mijn gevoel te veel over de menselijke ervaringen heen. In mijn verhaal over de toekomst laat ik eerst ‘menselijke stemmen’ spreken. Dat doe ik aan de hand van interviews. De geïnterviewden vertellen daarin

hoe zij omgaan met de eindigheid van anderen en henzelf en wat zij in waardevol achten in hun bestaan.’

Loop je daarmee niet het risico dat je blijft ‘hangen’ in psychologische taal?

‘Nee, want ik benader die menselijke stemmen vanuit de zoekrichtingen van de theologie, met de bijbehorende taal en begrippen. In mijn oratie als remonstrants hoogleraar, in 2013, heb ik dat ook benadrukt: geloven is wat mij betreft niet alleen maar een optie. Dan zijn we, om met de titel van die oratie te spreken, “overgeleverd aan de heidenen”. Dat is een te schraal perspectief. Geloven is volgens mij beter dan niet geloven. De christelijke traditie bevat een kostbare schat aan wijsheid, die in onze tijd onder een dikke stoflaag dreigt te verdwijnen. Veel mensen weten niet meer wat Pasen of Pinksteren betekent. Ze hebben geen idee meer van de bijbelse verhalen. Daarom onderstreep ik de urgentie van een religieuze oriëntatie. Het gaat mij daarbij niet enkel om de christelijke, maar ook om de humanistische, de boeddhistische, de moslim- en andere tradities. Zij dragen allemaal waardevolle levensperspectieven aan. Maar ook hier geldt: religie kan een veelbelovend en rijk levensperspectief bieden, maar ik begin bij de menselijke ervaring. Ik pleit wel degelijk voor religieuze taal, maar die moet wel door de ervaring zijn heengegaan. In

het hoofdstuk over de toekomst leg ik dan ook meer de nadruk op het ervaarbare hier en nu. De hoop ligt niet in de toekomst, het gaat om de hoop in het hier en nu. Natuurlijk begrijp ik het verlangen naar een toekomstige wereld, voorbij aan aardse ellende, maar het gaat om het bestaan dat wij nu leven.'

Phoenix

Vlam in mij, laai weer op;
hart in mij, heb geduld,
verdubbel het vertrouwen –
vogel in mij, laat zich opnieuw ontvouwen
de vleugelen, de nu nog moede en grauwe;
o, wiek nu op uit de verbrande takken
en laat den moed en uwe vaart niet zakken;
het nest is goed, maar het heeal is ruimer.

HENDRIK MARSMAN (1899-1940)

Het interview van Wim Brands met Christa Anbeek kunt u bekijken op www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1391123.

COLOFON

www.uitgeverijmeinema.nl

Boekverzorging:
Marjorie Specht en Godfried Vonk,
www.ontwerpkantoor.nl

Illustraties:
Marjorie Specht

ISBN 978 90 211 4357 6
NUR 700

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Toekomst

uit de serie Goddeeltjes

Want wij geloven in de toekomst van God en wereld,
in een goddelijk geduld dat tijd schenkt
om te leven en te sterven en om op te staan,
in het koninkrijk dat is en komen zal,
waar God voor eeuwig zijn zal: alles in allen.

Christa Anbeek

*bijzonder hoogleraar remonstrantse theologie aan het Remonstrants
Seminarium (Vrije Universiteit) in Amsterdam & docent aan de
Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.*

Meinema

www.uitgeverijmeinema.nl

Remonstranten

www.remonstranten.org

